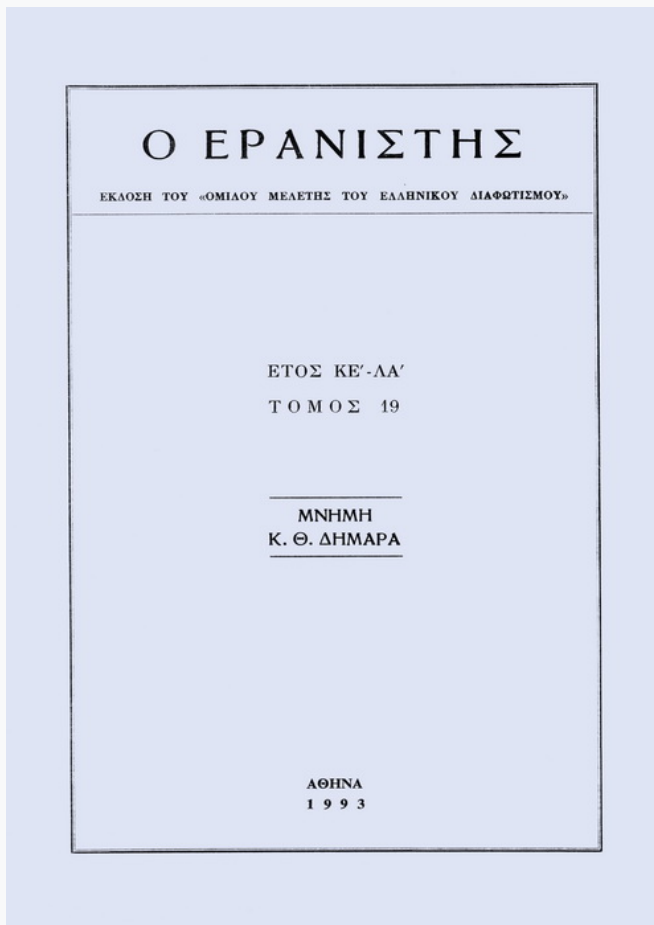

Ο Ερανιστής

Τόμ. 19 (1993)

Μνήμη Κ. Θ. Δημαρά

Βιβλία Καθολικών και βιβλία Ορθοδόξων

Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος

doi: [10.12681/er.259](https://doi.org/10.12681/er.259)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παπαδόπουλος Θ. Ι. (1993). Βιβλία Καθολικών και βιβλία Ορθοδόξων. *Ο Ερανιστής*, 19, 36–65.
<https://doi.org/10.12681/er.259>

BIBLIA KATHOLIKΩN KAI BIBLIA OΡΘΟΔΟΞΩΝ

Η ΑΝΤΙΠΑΛΟΤΗΤΑ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΔΥΟ δογμάτων, ανατολικού και δυτικού, εκφράστηκε, κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, και με την κυκλοφορία βιβλίων, με τὰ ὅποια ἡ κάθε πλευρὰ προσπαθοῦσε, ἄμεσα ἢ ἕμμεσα, ὄχι τόσο νὰ ἐπιβάλλει τὶς δικές της δογματικὲς θέσεις ὅσο νὰ διακηρύξει τὶς, κατὰ τὴν ἄποψη της, λανθασμένες ἀντιλήψεις τῆς ἑτερόδοξης χριστιανικῆς ἐκκλησίας. Οἱ δυτικοὶ τύπωναν βιβλία στὴν καθομιλουμένη ἑλληνικὴ γλῶσσα, τὰ κυκλοφοροῦσαν διὰ τῶν μισσιοναρίων στὶς περιοχὲς ὅπου κατοικοῦσαν ἑλληνόφωνοι πληθυσμοὶ καὶ ἀπέβλεπαν προπαντός, ἀκόμη καὶ μετὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ ἢ κατηχητικὰ, νὰ ἀμβλύνουν τὴν ἀντιπαλότητα, γιὰ νὰ καταστεῖ, μετὰ τὸν καιρὸ, εὐκολότερος ὁ προσηλυτισμός. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, οἱ ἀνατολικοὶ, πού ἐξ ἀνάγκης τύπωναν τὰ ἀντιρρητικὰ καὶ πολεμικὰ τοὺς βιβλία ἐκτὸς ἑλλαδικοῦ χώρου, χρησιμοποιοῦσαν σ' αὐτὰ, ἀμυνόμενοι, ὀξύ ὕφος, σχεδὸν ἐχθρικό.

Γιὰ πολλὰ τέτοια βιβλία σώζεται ἀρχεακὸ ὕλικὸ ἀναφερόμενο στὸ θόρυβο καὶ στὶς ἀντιδράσεις πού προκάλεσαν τὴν ἐποχὴ πού κυκλοφόρησαν. Ἀρκετὸ ἀπὸ τὸ ὕλικὸ εἶχα συγκεντρώσει σὲ παλαιότερες ἔρευνές μου στὰ ἀρχεῖα τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας. Νομίζω ὅτι ἡ δημοσίευσή του θὰ συμβάλει στὴ γνωριμία τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τῶν χρόνων ἐκείνων.

Στὴν παρούσα σύντομη μελέτη θὰ χρησιμοποιήσω ἐν πολλοῖς ἄγνωστο, ὡς νομίζω, ἀρχεακὸ ὕλικὸ γιὰ κάποια συγκεκριμένα βιβλία πού κυκλοφόρησαν ἀνατολικοὶ καὶ δυτικοὶ, σὲ χρονικὴ ἀπόσταση οἱ μὲν ἀπὸ τοὺς δὲ τριάντα περίπου ἐτῶν, πού ὅμως τὰ ἐξ αὐτῶν γεγονότα ὑπῆρξαν σχεδὸν σύγχρονα.

Τὰ βιβλία αὐτὰ τῶν ἀνατολικῶν συνδέονται μετὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ πατριάρχου μετὰ τὴν ταραχώδη ζωὴ καὶ δράση Κυρίλλου Λουκάρεως. Ὁ μεγάλος αὐτὸς ἐπαναστάτης ἔφθασε ὡς τὰ ἄκρα, προκειμένου νὰ καταστείλει τὶς προσπάθειες τῶν δυτικῶν γιὰ δογματικὴ διείσδυση στὴν Ἀνατολή. Εἶναι ἡ προσωπικότητα γιὰ τὴν ὁποία σώζεται τὸ ὀγκωδέστερο ὕλικὸ στὰ ἀρχεῖα τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας. Οἱ σ' αὐτὸν ἀναφορὲς εἶναι συχνὲς ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἀκόμη καὶ μετὰ τὸν τραγικὸ θάνατό του. Γι' αὐτὸ πιστεύω πῶς, ὅποιοδήποτε πλούσιο ἀρχεακὸ ὕλικὸ κι ἂν χρησι-

μποποιηθεί από άλλες πηγές, δέν πρόκειται ή μεγάλη προσωπικότητά του και ή ταρραχώδης έποχή του νά διαλευκανθοῦν πλήρως, άν δέν έξαντληθεῖ ή γι' αὐτά έρευνα στα άρχεῖα τῆς καθολικῆς έκκλησίας.¹

Πρὶν ἀπὸ τὸν Κύριλλο Λούκαρη μπορεῖ και άλλες προσωπικότητες νά εἶχαν ἀντιληφθεῖ τὴν τεράστια δύναμη ποὺ τοὺς παρεῖχε ή τυπογραφική τέχνη γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς προφορικῆς και γραπτῆς προπαγάνδας ποὺ ἀσκοῦσε ή δυτικὴ έκκλησία σὲ χώρους τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς. Βιβλία ἀντικαθολικὰ δημοσιεύθησαν και παλαιότερα. Τὰ ἐξ αὐτῶν τυπωμένα στὴν καθολικὴ Ἰταλία ὄφειλαν νά ἔχουν ὕφος κόσμιας πολεμικῆς, γιὰτι ἀλλιῶς δέν ἦταν δυνατὸν νά ἐξασφαλισθεῖ προκαταβολικὰ ἄδεια γιὰ τὴν ἐκτύπωσή τους. Ἡ δημοσίευση ἐξάλλου τέτοιων βιβλίων στὶς χώρες τῆς ὀρθόδοξης Ρωσίας ὑπῆρξε σποραδική, λόγω ἀποστάσεως, ἀλλὰ και ἐκτεταμένης δραστηριότητος, και ἐκεῖ, τῆς λατινικῆς προπαγάνδας. Ὁ Λούκαρης πρῶτος ἐτόλμησε νά πιστεύσει πὼς ἦταν καιρὸς ποὺ θὰ μποροῦσε νά εὐδοκίμησει τυπογραφεῖο ὀργανωμένο στὴν Κωνσταντινούπολη, με ἐνέργειες τοῦ ἴδιου τοῦ πατριαρχείου. Μεταγενέστερη στάθμιση τῶν γεγονότων ἐκείνων μπορεῖ νά θεωρήσει τὴν ἐνέργειά του αὐτὴ και ὡς πράξη ἐπιπολαιότητος. Γιατι προηγουμένως δέν εἶχαν ἐξασφαλισθεῖ οἱ προϋποθέσεις. Ἡ καθολικὴ έκκλησία ἦταν βέβαιο ὅτι θὰ ἀντιδροῦσε σὲ κάτι τέτοιο. Καὶ διέθετε τοὺς κατάλληλους μηχανισμούς γιὰ νά ἐπηρεάσει τοὺς Τούρκους. Ὁ πρέσβης τοῦ χριστιανικοτάτου βασιλέως τῆς Γαλλίας στὴν Κωνσταντινούπολη ἦταν ἄνθρωπος δικῆς τους και παντοδύναμος στὴν αὐτὴ τῶν σουλτάνων. Αὐτὸ ἦταν γνωστὸ σὲ ὅλους. Γι' αὐτὸ, τίς ἡμέρες τῆς λειτουργίας τοῦ τυπογραφείου, ὁ φιλοκαθολικὸς ἐπίσκοπος Παρναξίας Ἱερεμίας Βαρβαρῆγος² ἔγραψε στὴν Propaganda και ὑπέδειξε νά φροντίσουν νά κλείσουν τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Λούκαρη. Ὑποστήριζε πὼς κάτι τέτοιο ἦταν εὐκόλο. Ἀρκεῖ νά διέθεταν λίγα χρήματα γιὰ δωροδοκία και νά χρησιμοποιοῦσαν τὴν ἐπιτροπὴ τοῦ Γάλλου πρέσβη στὴν Κωνσταντινούπολη.³

1. Γιὰ τὸν Λούκαρη και τὴν ἐποχὴ του ἀριστη ή ἐργασία, ποὺ δημοσιεύθηκε πρόσφατα μεταφρασμένη και στα ἑλληνικά, τοῦ Gunnar Hering, *Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο και εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ, 1620-1638*, Ἀθήνα 1992, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς. Ἐχω πάντως τὴν ἐντύπωση πὼς θὰ ἦταν ἀρτιότερη, άν ή έρευνα στο ἀρχεῖο τῆς Propaganda Fide γιὰ τὸν Λούκαρη δέν ἦταν σχετικὰ περιορισμένη (βλ. στο ἴδιο, σ. 398).

2. Σύντομα βιογραφικὰ γι' αὐτὸν, παλαιὸν ἀπόφοιτο τοῦ Ἑλληνικοῦ παπικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης, βλ. Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης και οἱ μαθητές του, 1576-1700*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 427-430.

3. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ στάλθηκε ἀπὸ τὴ Χίο (27.10.1827), κατὰ τὴν ἐπιστροφή

Για την ύλοποίηση των σχεδίων του ο Λούκαρης έστειλε στην 'Αγγλία τον Νικόδημο Μεταξά, για να σπουδάσει την τυπογραφική τέχνη. 'Ο νεαρός μοναχός συνεργάστηκε εκεί και με τον άλλο προστατευόμενο του Λούκαρη, τον Μητροφάνη Κριτόπουλο, και τύπωσαν κάποια βιβλία με έντολή του πατριάρχη. 'Όταν στα μέσα του 1627 ο Μεταξάς επανήλθε στην Κωνσταντινούπολη,⁴ έφερε κάσες με τυπογραφικά στοιχεία, τυπωμένα βιβλία κι ό,τι άλλο χρειαζόταν για τó στήσιμο του τυπογραφείου.

Οι κινήσεις όμως του Μεταξά στην 'Αγγλία ήταν ήδη γνωστές στην καθολική εκκλησία. 'Εχω υπόψη μου την είδοποίηση του Ambrogio della Polla, ένα χρόνο προτού ο Μεταξάς επανέλθει στην Κωνσταντινούπολη, ό,τι με έντολή του Λούκαρη ένας παπάς (ο Μητροφάνης Κριτόπουλος;) και ένας διάκος είχαν τυπώσει στην 'Αγγλία δύο βιβλία. Τό ένα ήταν κατά των 'Ιουδαίων.⁵

'Αλλά και κατά την επάνοδο του Μεταξά, προτού καλά καλά έκτελωνισθούν οι άποσκευές του, οι ιησουίτες τής Κωνσταντινουπόλεως κατόρθωσαν να προμηθευθούν αντίτυπα των τυπωμένων βιβλίων, τά όποια άσφαλώς θά έστειλαν στο κέντρο για έξονυχιστικό έλεγχο.⁶

στην επισκοπή του από την Κωνσταντινούπολη, όπου άσφαλώς είχε άμεση αντίληψη για τó τυπογραφείο που άκριβώς τότε ήταν σε λειτουργία. 'Εγραφε ο Βαρβαρήγος : «Mi dolsi grandemente, e presto sentirete altre cose, se non provvederete di impedire la stampa venuta, cosa che è facile a farsi ordinando al Sig(nor) Imb(asciato)re di Francia con qualche spesa che in cio metta diligenza di impedire». Στή σπουδαία αυτή, για τις πληροφορίες της, επιστολή (σώζεται στο άρχείο της Propaganda Fide με ταξινομικά στοιχεία SOCG 111 φ. 228-229) θά άναφερθούμε και παρακάτω.

4. 'Αγνωστη ή άκριβής ήμερομηνία άφιξης. 'Επικρατέστερη άποψη 'Ιούνιος 1627 (Gunnar Hering, ό.π., σ. 196 σημ. 13).

5. 'Η επιστολή του della Polla (Venezia, 22.7.1626) στο άρχείο τής Propaganda, με στοιχεία SOCG 112, φ. 59-60. Τό κατά 'Ιουδαίον είναι τó *Σύντομος πραγματεία κατά 'Ιουδαίων* του Λούκαρη, που φέρει τόπο έκδόσεως την Κωνσταντινούπολη και έτος 1627 (Émile Legrand, *Bibliogr. Hellénique XVII siècle*, τ. I, σ. 234-237), τó όποιο όρθώς ύποστηρίχθηκε από την Evro Layton «Nikodemos Metaxas, the First Greek Printer in the Eastern World», *Harvard Library Bulletin* XV, April 1967, σ. 159) ό,τι είχε τυπωθεί στο Λονδίνο προτού έρθει στην Κωνσταντινούπολη ο Μεταξάς. Πβ. Γ. Δ. Μπώκος, 'Τά πρώτα έλληνικά τυπογραφεία στο χώρο τής «αθ' ήμας 'Ανατολής» (1627-1827). Διδακτορική διατριβή, δακτυλογραφημένη, 'Αθήνα 1986, σ. 5.

6. 'Ο Μεταξάς, προτού άρχίσει ή διανομή, έδωσε αντίτυπο από κάθε βιβλίο στον βάλιο (ο βάλιος στις 4.9.1627 τά έστειλε στη Βενετία) και του κατήγγειλε ό,τι μερικά αντίτυπα είχαν κλαπεί με ένέργειες των ιησουιτών, οι όποιοι δωροδόκησαν τον Τούρκο φρουρό του τελωνείου (Evro Layton, ό.π., σ. 148).

‘Ο Λούκαρης, χωρίς χρονοτριβή, έθεσε σέ λειτουργία τὸ τυπογραφεῖο. ‘Η διάθεση τῶν ἀντιτύπων καθυστέρησε ἴσως λίγο, λόγω καὶ διαδικασιῶν ἐκτελωνισμού.’⁷ ‘Άγνωστον ἀριθμὸ ἀντιτύπων ἔστειλε, μὲ πρώτη εὐκαιρία, στήν ἰδιαιτέρα πατρίδα του Κρήτη.’⁸ Τὰ σχέδιά του ἦσαν μεγαλειόβολα. Λέγεται ὅτι ἤθελε νὰ τυπώσει ἢ νὰ ἀνατυπώσει ὅλα τὰ ἀντικαθολικά βιβλία τῶν παλαιότερων καὶ τῶν συγχρόνων του ὀρθοδόξων θεολόγων. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἔγραψε σὲ μερικοὺς καὶ τοὺς κάλεσε νὰ μεταβοῦν στήν Πόλη.⁹ Λέγεται μάλιστα ὅτι ὁ Μεταξᾶς διέδιδε πῶς σκο-

7. Στις 4.9.1627, πού ἔγραψε ὁ βάλιος (βλ. παραπάνω), ἡ διανομὴ δὲν εἶχε ἀρχίσει ἀκόμη (Evro Layton, ὁ.π.).

8. Γιὰ τὴν τύχη αὐτῶν τῶν ἀντιτύπων θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω.

9. ‘Ο Κωνάκης Ρώσσης, παλαιὸς ἀπόφοιτος τοῦ ‘Ελληνικοῦ Παπικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης (Ζαχ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ ‘Ελληνικὸ Κολλέγιο*, ὁ.π., σ. 432 - 434), ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὲς τῶν γεγονότων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅταν τὸν ‘Ιούλιου τοῦ 1628 ἐπέστρεψε στὴ Ρώμη, ὑπέβαλε ἔκθεση γιὰ τὰ διατρέξαντα. Τὸ ἀπόσπασμά της, πού ἔχω ὑπόψη (ἐλήφθη στήν Propaganda στις 15.9.1628), καὶ πού ἀναφέρεται στὰ πρόσωπα πού εἶχαν σχέση μὲ τὸν Λούκαρη (ταξινομικὰ στοιχεῖα SOCG 288 φ. 588-590), εἶναι γραμμένον, ὡς νομίζω, μὲ τὸ χέρι τοῦ Πανταλέοντος Λιγαριδίου, σπουδαστοῦ ἀκόμη τότε στὸ ‘Ελληνικὸ παπικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης (Ζαχ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ ‘Ελληνικὸ Κολλέγιο*, ὁ.π., σ. 472-478). ‘Ο Ρώσσης ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Λούκαρης καὶ ὁ Μεταξᾶς προγραμματίζαν νὰ τυπώσουν ὅλα τὰ ἀντικαθολικά ἔργα τῶν ὀρθοδόξων καὶ ὁ πατριάρχης ἔγραψε καὶ κάλεσε γι’ αὐτὸ ἐπιφανεῖς θεολόγους συγγραφεῖς : Pretende ristampare tutti i libri antichi scismatici, e però scrissero per tutto con Cyrillo che fussero portati in Constantinopoli. Γιὰ τέτοιες γραπτὲς προσκλήσεις καὶ ἡ παρακάτω μαρτυρία τοῦ ‘Ιερεμῖα Βαρθαράου.

Γιὰ ἄλλα βιβλία πού προορίζονταν νὰ τυπωθοῦν στὴ Κωνσταντινούπολη ἔχω ὑπόψη κάποιες ἀρχεακτικὲς μαρτυρίες, πού τίς παραθέτω :

‘Ένα, πού διαπραγματευόταν θέμα κατὰ ‘Ιουδαίων, ἦταν ἔργο τοῦ Παρθενίου Δοξαρά, ἐπισκόπου Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου, προκατόχου στὸν ἐπισκοπικὸ θρόνον τοῦ Νικοδήμου Μεταξᾶ. ‘Ο Παρθένιος εἶχε ἀγαθὲς σχέσεις μὲ τὴν καθολικὴ ἐκκλησία. ‘Αλληλογραφοῦσε μὲ τὴν Propaganda Fide καὶ εἶχε ζητήσει καὶ βιβλίον γιὰ τὴ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας, τυπωμένο στὴ Ρώμη. Σὲ μιὰ τέτοια ἐπιστολὴ του πρὸς τὴν Propaganda (Κεφαλονιά, 20.12.1627· βρίσκεται στὸ ἀρχεῖο της, στὰ ἰταλικά, μὲ στοιχεῖα SOCG 111 φ. 463^r) μιλάει γιὰ τὸ βιβλίον του πού ἐπρόκειτο νὰ τυπωθεῖ στήν Κωνσταντινούπολη. ‘Ο τότε καθολικὸς ἐπίσκοπος τῶν νήσων αὐτῶν Michele Verolio (Patritius Gauchat, *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi*, vol. 4, Monasterii 1935, σ. 145) ἔγραφε συχνὰ ἐπαινώντας τὸν ὀρθόδοξο ἱεράρχη τῆς περιοχῆς του, ἀπὸ τὸν ὁποῖο εἶχε φιλοξενηθεῖ. ‘Έλεγε μάλιστα, ἔτσι τουλάχιστον γράφει ὁ Verolio, ὅτι πολὺ θὰ τὸ ἐπιθυμοῦσε καὶ ὁ ‘ἴδιος ν’ ἀλληλογραφεῖ μὲ τὴν καθολικὴ ἐκκλησία, ἀλλ’ ὅτι φοβόταν μήπως ἡ σχέση αὐτὴ γίνῃ ἀντιληπτή. ‘Ο καθολικὸς ἐπίσκοπος γράφει ἐπίσης γιὰ τὸ ὑπὸ ἐκτύπωση ἔργο τοῦ Δοξαρά, ὁ ὁποῖος ὅμως τοῦ εἶχε ἐκφράσει τίς ἀνησυχίες του μήπως στήν Κωνσταντινούπολη ὅπου θὰ τυπωνόταν τοῦ ἀλλοίωσαν τὸ περιεχόμενο. Τρεῖς σχετικὲς μ’ αὐτὸ τὸ θέμα ἐπιστολὲς

πέυουν ν' αντιμετωπίσουν τή δυτική ἐκκλησία με τὰ ἴδια ὄπλα καί πώς,

τοῦ Michele Verolio πρὸς τὸν προϊστάμενο τῆς Propaganda καρδινάλιο Ludovico Ludovisi, ὅλες ἀπὸ τῆ Ζάκυνθο, εἰς SOCG 111, φ. 464r, 467v (16.1.1628), φ. 465-466 (18.3.1628), καί φ. 470 (8.6.1628).

Γιὰ ἄλλα ἔργα ποῦ θὰ τύπωνε ὁ Λούκαρης ἀντὶ πληροφορίες ἀπὸ τὴν προμηνημονευθεῖσα ἐπιστολὴ ποῦ ἔστειλε (27.10.1627) ὁ φιλοκαθολικὸς Παροναξίας Ἱερεμίας Βαρβαρῆγος, κατὰ τὴν ὀλιγοήμερη παραμονή του στὴ Χίο, καθὼς ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἐπέστρεψε στὴ Νάξο. Ἐκεῖ, στὸ σπῆτι τοῦ Γεωργίου Κορεσσίου, εἶδε τὴν ἐπιστολὴ ποῦ ὁ Λούκαρης ἐκείνη τὴν ἐβδομάδα εἶχε ἀπευθύνει πρὸς τὸν Κορέσσιο καί τὸν καλοῦσε στὴν Πόλη, γιὰ νὰ τυπώσει τουλάχιστον δύο ἔργα του. (Ἄρα, τουλάχιστον τὸ 1627, οἱ σχέσεις τῶν δύο ἀνδρῶν, τοῦ Λούκαρη καί τοῦ Κορεσσίου, ἦσαν καλὰς κι ὄχι ἐκείνες τοῦ 1635, περὶ τῶν ὁποίων βλ. Κωνστ. Ι. Ἀμάντος, *Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, 1566-1822*, Πειραιῶς 1946, σ. 84).

Παραθέτω τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα, ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Βαρβαρῆγου, αὐτολεξεί, λόγω τῶν πολυτίμων πληροφοριῶν ποῦ περιέχει γιὰ τὸ θέμα: «Qui in Scio si troua uno haeretico peruerso e maligno scismatico nomato Georgio Coressi che già un tempo stette maestro della Schola pub[b]lica di Pisa in Toscana, il quale già quindeci anni sono che uenuto d'Italia in Scio (χρήσιμη κι αὐτὴ ἡ πληροφορία γιὰ τὸν Κορέσσιο, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν εἶναι γνωστὸ τὸ ἔτος ἐπιστροφῆς στὴ γενέτειρα· βλ. Κωνστ. Ι. Ἀμάντος, *ὁ.π.*, σ. 84) non fa altro esercizio, nè altro é il suo studio che apertamente scriuere et parlare, et insegnare scismi et haereses contra la Chiesa Romana arabbiato cane di modo che insin hora ha composto doi libri, l'uno Theologico nomato, et altro contra Latinos delle differenze de' Greci con Latini, et hora tratta di mandargli in Constantinopoli a stampare con la noua stampa che hanno fatto portare d' Inghilterra il Patriarca Cyrillo con altri suoi adhaerenti, il quale come uiddi una lettera questa settimana, che mi mostrò il sud(et)to haeretico Giorgio Coressi, scriue il Patriarca ad esso, che quanto prima procuri di andare in Constantinopoli a mandare in stampa le sue opere: anziche di più questo sud(et)to Coressi mi chiamò inuitandomi in casa sua l' altro hieri e mostromi un nouo trattato speciale Apologetico che fa contra il Monsig(nor) d' Iconio.»

Ἄ ἡ μνημονευόμενος στὸ τέλος τοῦ ἀποσπάσματος ἀρχιεπίσκοπος Ἰκονίου εἶναι ὁ φιλοκαθολικὸς Ἰωάννης Ματθαῖος Καρυόφυλλος, παλαιὸς ἀπόφοιτος τοῦ Ἑλληνικοῦ παπικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης (*Ζαχ. Ν. Τσιρπανλῆς, Τὸ Ἑλληνικὸ Κολέγιο, ὁ.π.*, σ. 289-292) καί τὸ βιβλίον του, ἐναντίον τοῦ ὁποίου εἶχε συνθέσει μελέτη ὁ Γ. Κορέσσιος εἶναι τὸ *Ἀντίρρησης πρὸς Νεῖλον τὸν Θεσσαλονίκης*, δημοσιευμένον τὸ ἴδιον ἐκεῖνο ἔτος στὸ Παρίσι (Em. Legrand, *Bibl. Hell. XVII s. τ. 1*, σ. 216-218).

Ἄ Κορέσσιος, βέβαια, δὲν μπορούσε νὰ φαντασθεῖ ὅτι ὁ «ὀρθόδοξος» ἱεράρχης, στὸν ὁποῖον ἐμπιστευόταν τὰ σχέδιά του, θὰ ἔσπευδε, τὴν ἐπόμενη κιόλας ἡμέρα, νὰ τὰ ἀνακοινώσει λεπτομερῶς στὸ κατ' ἐξοχὴν ἀρμόδιο ὄργανο τοῦ ἀντιπάλου στρατοπέδου.

Γιὰ τὸ ἔτοιμο ἔργο τοῦ Κορεσσίου Theologico, εἶναι προφανῶς «Τὸ Θεολο-

ἐφόσον οἱ καθολικοὶ ἐξακολουθοῦσαν νὰ κυκλοφοροῦν βιβλία κατὰ τῆς ὀρθοδοξίας, θὰ τύπωναν κι αὐτοὶ βιβλία κατὰ τοῦ καθολικισμοῦ.¹⁰

γικὸν περὶ ἐξοχῆς τῆς ἱερᾶς Θεολογίας» (Κωνστ. Ι. Ἄμαντος, ὁ.π., σ. 87-88), ποὺ ὁ Κορέσσιος τὸ 1631 τὸ ἔστειλε στὸν Κύριλλο Β' τὸν ἐκ Βεροίας, καὶ ἀργότερα στὴ Βενετία, γιὰ νὰ τυπωθεῖ (Κωνστ. Ι. Ἄμαντος, ὁ.π., σ. 90), τὸ ὁποῖον ὅμως, τελικὰ, παρέμεινε ἀνέκδοτο (Γεώργιος Γ. Ζολώτας, Ἱστορία τῆς Χίου..., τ. 3, μέρος πρῶτον, Ἀθήνα 1926, σ. 415).

Ἐντύπωση ἐπίσης μοῦ προκαλεῖ τὸ γεγονός, καὶ σπεύδω ἐδῶ κιόλας νὰ τὸ ἐπισημάνω, ὅτι ὁ Βαρβαρῆγος δὲν γράφει τίποτε γιὰ τὴν τυπωμένη (:) στὰ «βιβλία τοῦ Λούκαρη» ἐργασία τοῦ Γεωργίου Κορεσσίου «Διάλεξις μετὰ τινος τῶν Φράρων» [= Διάλογος περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος], περὶ τῆς ὁποίας βλ. Em. Legrand, *Bibl. Hell. XVII s.*, τ. 1, σ. 241. Γιατὶ ἀπὸ τὸν Ἰούνιο, ποὺ ἔφθασαν τὰ ἀντίτυπα στὴν Κωνσταντινούπολη, μέχρι τὸ τέλος Ὀκτωβρίου, ποὺ γράφει τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ ὁ Βαρβαρῆγος, ὁ ἐπιφανὴς θεολόγος φυσικὸ εἶναι, ὡς συγγραφέας, νὰ εἶχε λάβει ἀπὸ τοὺς πρῶτους ἀντίτυπο ἀπὸ Κωνσταντινούπολη στὴ Χίο, συχνὰ συνδεδεμένες, τότε, μὲ συγκοινωνία. Καὶ τὸ φυσικότερο θὰ ἦταν στὸν καλεσμένο στὸ σπίτι τοῦ Βαρβαρῆγο ὁ Κορέσσιος νὰ ἔδειχνε τὸ φρεσκοτυπωμένο στὸ νέο τυπογραφεῖο ἔργου του. Νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι τὸ ἑννέα μῦλις σελίδων δημοσίευμα αὐτὸ τοῦ Κορεσσίου, τὸ ἐνσωματωμένο στὸν τόμο μὲ τὰ διάφορα αὐτοτελῆ «ἀντικαθολικά» δημοσιεύματα, τυπώθηκε στὸ μετὰ ταῦτα δίμηνο χρονικὸ διάστημα ποὺ λειτούργησε τὸ τυπογραφεῖο στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ δὲν ἤρθε ἤδη τυπωμένο ἀπὸ τὴν Ἀγγλία; Ἐπισημαίνω τὸν προβληματισμὸ, ποὺ ἐπιβεβαιώνει ὅσα στὸ Gunnar Hering, ὁ.π., σ. 198, σχολιάζονται, ὅτι δηλαδή, παρὰ τὴν ἀριστη μελέτῃ τῆς Evro Layton γιὰ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Νικοδήμου Μεταξᾶ, ἀκόμη δὲν ἔχει ξεκαθαριστεῖ μὲ βεβαιότητα ποιὰ ἀπὸ τὰ ἔντυπα αὐτὰ ἤρθαν ἔτοιμα ἀπὸ τὴν Ἀγγλία καὶ ποιῶν ἢ ἐκτύπωση πραγματοποιήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὸ ἐξάμηνο λειτουργίας αὐτοῦ τοῦ τυπογραφείου. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στὰ «χαρτιά» μου ἔχω δύο-τρεῖς παραπομπές σὲ ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς τοῦ ἰδίου αὐτοῦ Βαρβαρῆγο πρὸς τὴν Propaganda Fide, ὅπου δίδονται ἀκριβεῖς πληροφορίες γιὰ τὰ ἔργα ποὺ ἤρθαν τυπωμένα ἀπὸ τὴν Ἀγγλία. Οἱ πληροφορίες του, καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ ἐπισκέψεις του κατὰ τίς ἡμέρες ἐκεῖνες στὰ πατριαρχικὰ διαμερίσματα, γιὰ προβλήματα τῆς ἐπισκοπῆς του, ἦσαν συχνές, ἢ δὲ κατασκοπευτικὴ προσοχὴ του δεδομένη, θὰ μᾶς ἦσαν πολύτιμες. Δυστυχῶς δὲν διαθέτω τῆ στιγμὴ αὐτῆ φωτογραφίες ἀπὸ τὰ σχετικὰ ἔγγραφα. Ὅταν θὰ τίς ἔχω, μπορεῖ στὸ μέλλον νὰ ἀναφερθῶ, μὲ κάποιο σημείωμα, ἐφόσον ἀπὸ τὴν ἀντιβολὴ προκύψει κάποια διαφορὰ ἀπὸ τὰ παραδεδεγμένα.

10. Αὐτὰ τὰ ἀνέφερε ὁ Κανάκης Ρώσσης στὴν ἐκθεσὴ του, γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε λόγος παραπάνω. Κάτι ἀνάλογο εἶχε φαίνεται ἀκούσει κι ὁ Ἱερεμίας Βαρβαρῆγος, ὁ ὁποῖος, σὲ ἐπιστολὴ ποὺ ἀπηύθυνε ἀπὸ Γαλατᾶ (30.8.1627) πρὸς τὴν Propaganda (βρίσκεται στὸ SOCG 111 φ. 225-226), ὑπέδειξε νὰ παρακινήσουν τοὺς τότε ζῶντες στὴ Ρώμῃ λογίους, παλαιούς ἀποφοίτους τοῦ Ἑλληνικοῦ παπικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης, Ι. Μ. Καρυόφυλλο, Π. Ἀρκουδίου καὶ Ν. Ἀλεμάνου νὰ συνθέσουν ἔργα σὲ νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα, νὰ τὰ τυπώσει ἡ καθολικὴ ἐκκλησία καὶ νὰ τὰ διαδώσουν στὸ λάο, ὥστε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο respondano a' libri stampati nouamente contra Latinos et Papolatras di Gregorio Palama Arciu(escou) di Thessalonica, di

Τὰ μετὰ ταῦτα συμβάντα εἶναι λίγο πολὺ γνωστά. Ἐμφανῶς ἡ ἐπίσημη καθολικὴ ἐκκλησία δὲν ἔκαμε ἐνέργειες γιὰ νὰ κλείσει τὸ τυπογραφεῖο αὐτό. Εἶναι παρ' ὅλα αὐτὰ ὑπερβολὴ νὰ ὑποστηρίζεται πῶς ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων ἡ καθολικὴ ἐκκλησία ζημιώθηκε κιόλας, ἐπειδὴ κάποιοι μισσιονάριοι τῆς φυλακίσθηκαν μερικὲς ἡμέρες ἀπὸ τοὺς Τούρκους, μὲ ἐνέργειες τάχα τοῦ Λούκαρη.¹¹ Τὸ τυπογραφεῖο ἔκλεισε ὅχι βέβαια ἀπὸ ἐνέργειες τῶν Τούρκων.

Ξενίζει, παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ ἀπόφαση τοῦ Λούκαρη νὰ μὴ συνεχίσει τὴ λειτουργία τοῦ τυπογραφείου, μετὰ τὴν ἐπιστροφή τῶν κατασχεθέντων ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἦρκεσε, ἄραγε, ἡ συμβουλὴ τοῦ βατλοῦ ὅτι δὲν συνέφερε νὰ ξαναθέσουν σὲ λειτουργία τὸ ἐπιστραφέν τυπογραφεῖο,¹² ὥστε τόσα καὶ τόσα σχέδια νὰ ματαιωθοῦν; Ἡ μήπως ἡ νέα ἐξέλιξη θεωρήθηκε προσφορότερη. Δηλαδή, νὰ ἱκανοποιηθεῖ καὶ ἡ φιλοδοξία τοῦ Μεταξᾶ νὰ γίνεῖ ἐπίσκοπος, τὸ δὲ τυπογραφεῖο νὰ ἐνεργοποιηθεῖ σὲ ἀσφαλέςτερο χῶρο. Στὴν Κεφαλονιά ὅμως δὲν θὰ μπορούσε τὸ πατριαρχεῖο νὰ ἀσχεῖ ἄμεσον ἔλεγχο στὴ λειτουργία του. Οὔτε ὁ νέος τόπος ἦταν ἐλεύθερος γιὰ παρόμοιες δραστηριότητες. Οἱ καθολικοὶ Βενετοὶ κυρίαρχοι δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ μείνουν ἀσυγκίνητοι στὶς καταγγελίες γιὰ ἐκτύπωση βιβλίων ἀντικαθολικῶν.

Μετὰ τὸ κλείσιμο τοῦ τυπογραφείου, ἡ καθολικὴ ἐκκλησία προσπάθησε νὰ ἐμποδίσει τὴ διάδοση τῶν βιβλίων τοῦ Λούκαρη, Τὰ ἀντίτυπα ποὺ ἐστάλησαν στὴν Κρήτη κατέληξαν στὴν πυρά.¹³ Ἐγραψαν στὸν Luca

Gennadio Scholario, Patriarca, di Meletio Patriarca Alessandrino, di Maximo Margunio Vescouo di Zirigo e di Gabrielle di Philadelfia che con ordine di questo bon huomo del nostro Patriarcha si stamparono in Inghilterra e si stamperanno ancor qui in Constantinopoli altri noui libri haeretici giachè fece portar la stampa che iui fu. "Ἄς σημειωθεῖ ὅτι, ὡς εἴπαμε, ὅταν ἔγραψε αὐτὴ τὴν ἐπιστολὴ ὁ Βαρβαρῆγος, δὲν εἶχε ἀρχίσει οὔτε στὴν Κωνσταντινούπολη ἡ διανομὴ ἀντιτύπων. Αὐτὸς ὅμως ἦταν καλὰ πληροφορημένος γιὰ τοὺς τυπωμένους συγγραφεῖς εἴτε ἀπὸ συζητήσεις στοὺς χώρους τοῦ πατριαρχείου εἴτε ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ βιβλία ποὺ ἀπὸ τοὺς πρώτους προμηθεύθηκαν οἱ φίλοι του ἰησοῦίτες.

11. Βλ. Μάρκος Ν. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Ἰησοῦίτες στὸν ἐλληνικὸ χῶρο (1560-1915)*, Ἀθήνα 1991, σ. 44· πβ. σ. 47-48.

12. Gunnar Hering, *ὁ.π.*, σ. 210.

13. Λέγεται ὅτι ὁ Λούκαρης συνεργάσθηκε μὲ τὸν Ἀγγλο πρέσβη, γιὰ νὰ σταίλει βιβλία στὴν Κρήτη. Ἐτσι ἔγραψε (6.11.1628) ὁ Francesco Molino, διοικητῆς τῆς νήσου, στὸν δόγη καὶ στὴ γερουσία (R. J. Roberts, *The Greek Press at Constantinople in 1627 and its antecedents*, Λονδίνο, The Bibliographical Society, 1967, σ. 38 — Gunnar Hering, *ὁ.π.*, σ. 211 σημ. 76). Τὰ βιβλία πάντως ἐστάλησαν στὸν φίλο τοῦ Λούκαρη Ἱερεμία Τζαγκαρόλο, ἠγούμενο Ἀγίας Τριάδος τῶν Μουρ-

Cochiglia, στη Messina, που έλεγχε όσα καράβια έφθιναν εκεί από την 'Ανατολή, και του έστειλαν κατάλογο με τους τίτλους των βιβλίων του Λούκαρη, για να έμποδίσει την είσοδο και διάδοσή τους στους italogreci.¹⁴

τάρων (Ζαχαρίας Τσιρπανλής, «Ο Κύριλλος Λούκαρις και η καθολική προπαγάνδα της Ρώμης (1622-1638)», *Κρητολογία*, τχ. 4 (Ίαν.-Ίούν. 1977), σ. 52. 'Η κατάσχεση πρέπει να έγινε ελάχιστες ημέρες πριν από τις 26.10.1628 (πβ. SOCG 114 φ. 359^r, 368^v, όπου ο fra Ambrosio da Napoli έσπευσε, από Candia 26.10.1628, να πληροφορήσει την Propaganda Fide πώς αυτός ήταν ο κύριος συντελεστής της ανακαλύψεως της μυστικής διανομής εκεί των βιβλίων του Λούκαρη). Μετά διήμερο (Candia 28.10.1628· SOCG 114 φ. 351^r, 364^v) ο Livio Gigli, καθολικός επίσκοπος Έδεσσης, βοηθός του λατίνου αρχιεπισκόπου Κρήτης (Patr. Gauchat, *Hierarchia Catholica*, δ.π., σ. 180), ειδοποίησε ότι τα κατασχεθέντα βρίσκονταν στα χέρια του στρατηγού Molino. Τα αυτά περίπου κι ο αρχιεπίσκοπος Luca Stella (Patr. Gauchat, δ.π., σ. 168), από Candia στις 17.11.1628 (SOCG 114 φ. 289^r-291^r· στα φ. 293^r-301^r ανάλυεται το περιεχόμενο των βιβλίων). 'Ο μοναχός στον οποίο είχε αναθέσει ο ήγούμενος να τα διανείμει συνελήφθη (Gunnar Hering, δ.π., σ. 214). 'Ο Molino, αφού, όπως είδαμε, ειδοποίησε τον δόγη και τη γερουσία, έγραψε στον βάλιο να σταματήσει τη διανομή στην πηγή της, δηλαδή στην Κωνσταντινούπολη (R. J. Roberts, δ.π., σ. 38). Για το κάψιμο των αντιτύπων η πληροφορία είναι μεταγενέστερη (16.7.1629) και προέρχεται από τον Luca Stella (SOCG 114 φ. 323, 328^v).

14. 'Ο καθολικός ιερωμένος Luca Cochiglia υπηρέτησε από χρόνια στη Messina κι έργο του ήταν να εξετάζει στα καράβια που έφθιναν εκεί από την 'Ανατολή, μήπως έφερναν βιβλία ή άλλα που έθιγαν το δόγμα των καθολικών. Είχε μάλιστα για βοηθό του τον έλληνομαθή απόφοιτο του Έλληνικού παπικού Κολλεγίου της Ρώμης 'Ιωάννη Λεονάρδο Πατέ, χιακής καταγωγής, γεννημένος στη Messina (Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, *Τό Έλληνικό Κολλέγιο*, δ.π., σ. 330-331). 'Ο Cochiglia έγραψε στην Propaganda (Messina, 30.4.1629· SOCG 1 φ. 363), προσφερόμενος να τους εξυπηρετήσει αν τον χρειασθούν. 'Ο γραμματέας της Propaganda, στο όπισθόφυλλο της επιστολής αυτής, σημείωσε περίληψη της απαντητικής επιστολής που θα του απηύθυναν: Να τους πληροφορήσει αν στην περιοχή που ήλεγχε είχαν σταλεί για να διαδοθούν στους italogreci βιβλία από την Κωνσταντινούπολη, κατάλογο των οποίων θα σημείωναν σε εσώκλειστο χαρτί, ή όποια άλλα που δεν περιλαμβάνονταν στο σημείωμά τους, για τους τίτλους των οποίων ήφειλε να τους πληροφορήσει. 'Ο Cochiglia (Messina, 6.7.1629· SOCG 1 φ. 365· ή επιστολή του συζητήθηκε στη συνεδρίαση των καρδινάλιων στις 19.12.1629· βλ. φ. 366^v): Πρώ τετραμήνου κάποιον ιησουίτες, που έφθιναν εκεί από την Κωνσταντινούπολη, του είχαν μιλήσει για τέσσερα βιβλία που είχαν τυπωθεί κατά της άρχής του πάπα. Αυτός άμέσως φρόντισε και πρώ τριμήνου παρέλαβε μέσω Χίου αντίτυπα τα όποια διαβίβασε στους Inquisitori του Palermo, για να ενεργήσουν ό,τι έπρεπε. Ένημέρωσε μάλιστα τους αυτούς Inquisitori τόσο για τα όσα είχε ακούσει από τους ιησουίτες για τα βιβλία αυτά όσο και γι' αυτά που αντιλήφθηκε ο έλληνομαθής βοηθός του Λεονάρδος Πατέ διαβάζοντάς τα. 'Ο Cochiglia διαβεβαίωσε τους καρδινάλιους πώς άλλα αντίτυπα δεν είχαν έρθει εκεί ούτε από τα βιβλία του καταλόγου τους ούτε από το τυπωμένο το 1622 στη Βυττεμβέργη, με ενεργείες του Λούκαρη, έργο του Ζαχαρία Γεργανού,

Μετά τὴ διακοπὴ λειτουργίας τοῦ τυπογραφείου στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ Λούκαρης θέλησε νὰ ἀνταμείψει τὸν Μεταξᾶ γιὰ τὶς καλὲς ὑπηρεσίες του καὶ τὸν ἔκαμε τιτουλάριο ἐπίσκοπο Νεαπόλεως. Κατόπιν ὁμοῦς πιέσεων τοῦ ἰδίου τοῦ Μεταξᾶ τὸν προόρισε γιὰ ἀρχιεπίσκοπο Κεφαλληνίας, Ζακύνθου καὶ Ἰθάκης, ὅπου βέβαια θὰ ἐκλεγόταν τελικὰ ἀπὸ τὸν ἐκεῖ κληρὸ καὶ θὰ ἐξασφάλιζε τὴν ἔγκριση ἀπὸ τὴν κοσμικὴ ἐξουσία τῆς κυρίαρχης Βενετίας.¹⁵

Ὅταν μαθεύτηκε ἡ ἀπόφαση αὐτῆ τοῦ Λούκαρη, οἱ ἀντιδράσεις ὑπῆρξαν ἔντονες ἀκόμη καὶ ἀπὸ μερίδα τῶν ντόπιων ὀρθοδόξων,¹⁶ πού δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑποκινήθηκαν καὶ ἀπὸ τὸν Παρθένιο Δοξαρά, κάτοχο τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου, ὁ ὁποῖος βέβαια θὰ ὑποχρεωνόταν νὰ παραιτηθεῖ.¹⁷

Χριστιανικὴ Κατήχησις (Ém. Legrand, *Bibl. Hell. XVII s.* τ. 1, σ. 159-160) γιὰ τὸ ὁποῖο ἐπίσης ἐνδιαφερόταν ἡ Propaganda (πβ. μετὰ στοιχεῖα *Lettere Volgari*, v. 3, ἐτῶν 1623-1624, φ. 120^v, περίληψη ἐπιστολῆς τους πρὸς τὸν νούτσιο τῆς Napoli, πού τοῦ ζητοῦσαν νὰ τοὺς προμηθεύσει ἀντίτυπο ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἔκδοση). Ὁ Cochiglia τοὺς ὑποσχέθηκε ὅτι θὰ εἰδοποιούσε ἔγκαιρα ἂν ἀντιλαμβάνονταν στὸ μέλλον κάποια ἀποστολὴ τῶν ἀπαγορευμένων αὐτῶν βιβλίων.

15. Τὸ πατριαρχικὸ σιγίλλιο μετὰ τὸ ὁποῖο προτείνεται γιὰ Κεφαλληνίας-Ζακύνθου φέρει χρονολογία 8.7.1628, ἐνῶ πρὶν ἓνα μῆνα εἶχε ἐκλεγεῖ τιτουλάριος Νεαπόλεως (Κωνσταντῖνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Ἀθήνα 1868, σ. 280 — Cléobule Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. Sa vie et l'oeuvre de Theophile Corydalée (1570-1646)*, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 57).

16. Ὁ φιλοκαθολικὸς ἱερομόναχος Ἀνθίμος Σκούρτας ἔγραψε ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο (15.4.1629) στὴν Propaganda καὶ ζητοῦσε νὰ τὸν διώξουν γιὰτὶ παρανόμως θὰ ἄρπαζε τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνο. Καὶ πρόσθετε γι' αὐτόν: «Ὁὔτος καὶ τὴν τυπογραφίαν ἀπὸ Ἀγγλοβρετανίας μετένεγκεν ἐς βυζάντιον καὶ πλεῖστα τῶν βιβλίων κατὰ τῆς ἁγίας ἀποστολικῆς ρωμαϊκῆς ἐκκλησίας ἐτυπώσατο ὁ δυσσεβῆς» (SOCG 181 φ. 224, 227^v).

17. Φαίνεται ὅτι ἡ ἐκλογὴ ἔγινε δύο φορές. Ἡ πρώτη τὸ 1628, μετὰ ταυτόχρονη παραίτηση τοῦ Δοξαρά, ὁ ὁποῖος ἀποσύρθηκε σὲ μοναστήρι. Τὸν Δεκέμβριο τοῦ ἰδίου ἔτους ὁ Λούκαρης ὑποχρεώθηκε νὰ τὴν ἀκυρώσει, καὶ ἀκολούθησε ἐκλογὴ τοῦ Δοξαρά ὡς ἀρχιεπισκόπου, μετὰ ὑπ' αὐτὸν ἐπίσκοπο τὸν Μεταξᾶ. Τελικὰ ὁ Δοξαράς παρατήθηκε στὶς 28.9/8.10.1629 καὶ ὁ κληρὸς ἐξέλεξε τὸν Μεταξᾶ (Gunnar Herring *ὁ.π.*, σ. 211 σημ. 78). Στὴν πρώτη ἐκλογὴ βρισκόταν στὴν Κεφαλονιά καὶ ὁ Michele Verolio, ὁ ὁποῖος πληροφορήθηκε γι' αὐτὴν τὴν Propaganda μετὰ ἐπιστολὴ του (Zante 10.12.1628· SOCG 114 φ. 363-364). Γράφει ὅτι ἡ πλούσια οἰκογένεια τοῦ Μεταξᾶ ξόδευσε πολλὰ χρήματα γι' αὐτὴ τὴν ἐκλογὴ καὶ παραπονεῖται πού ὁ Βενετὸς προβλεπτικῶς ὑποστήριξε τὸν Μεταξᾶ. Ἐντύπωση πάντως προκαλεῖ ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Μεταξᾶς ἀπὸ τότε εἶχε σκοπὸ νὰ μείνει 4-5 χρόνια Κεφαλληνίας-Ζακύνθου καὶ ὕστερα θὰ πήγαινε στὴ Βενετία γιὰ νὰ ἐκλεγεῖ Φιλαδελφείας. Τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα τοῦ Verolio ἀπὸ τὸ φ. 363^r: «Mi ritrouai in Cef(aloni)a nella sua elettione, dopoi

‘Ο φίλος του Michele Verolio ἔσπευσε νὰ καλέσει τὴν Propaganda Fide νὰ φροντίσουν ἀπὸ τὴ Ρώμη νὰ ματαιώσουν τὴν ἐκλογὴ ἢ νὰ μὴν ἐπικυρωθεῖ ἀπὸ τὴ Βενετία, γιατί ἂν τελικὰ πραγματοποιοῦνταν, ὁ καθολικισμὸς ἔμελλε νὰ ὑποστῆ στὰ Ἑπτάνησα μεγάλη ζημιὰ. ‘Ο ἐπίσκοπος, Βενετὸς κι ὁ ἴδιος στὴν καταγωγὴ, παρόμοιες προτροπὲς ἀπηύθυνε καὶ πρὸς τὴν κυβέρνησιν τῆς πατρίδος του. Παράβαλε τὴ φράση τῆς προαναφερθείσης ἐπιστολῆς του: «Io ho auuertito chi doueueo che non si permettino nouità».

Στις πρῶτες ἐπικοινωνίες ποὺ εἶχε ὁ Μεταξᾶς μετὰ τὸν καθολικὸ ὁμολογὸ του, ἔφρασε στὰ Ἑπτάνησα, προσπάθησε νὰ δώσει κάποιες ἐξηγήσεις γιὰ τὰ βιβλία τοῦ Λούκαρη, γιὰ τὰ ὅποια κι ὁ ἴδιος εἶχε παίξει πρωτεύοντα ρόλο. Τοῦ εἶπε πῶς δὲν τυπώθηκαν γιὰ νὰ θίξουν τὴν καθολικὴ ἐκκλησία καὶ τὸν ἀρχηγό της, ἀλλὰ γιὰ νὰ δείξουν τὸ μεγαλεῖο τῆς ὀρθοδοξίας.¹⁸ Ἡ δικαιολογία βέβαια, ποὺ ἦταν ὀπωσδήποτε ἀφελής, δὲν ἤρκεσε γιὰ ν’ ἀλλάξουν οἱ κύκλοι τῆς Ρώμης γνώμη γι’ αὐτόν, τὸν ὅποιο εἶχαν κατατάξει στὴν ἴδια λίστα ποὺ εἶχαν ἐγγράψει κι ἓναν ἄλλο σφοδρὸ πολέμιο τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, τὸν Θεόφιλο Κορυδαλό.¹⁹

hauer fatto far la rinontia al n(ost)ro Vescouo uecchio, che riprendendole io dopoi mi rispose che poteuo io fare con q(ues)ta mala spina? La rinontia e l' elettione fu in un' istesso tempo. non esser altri religiosi che prettendeuano, bisognò ch' ogn' un cedesse. fù solo balottato, e solo restò. furono laici da parenti che sono li primi tutti della città, ricchi, nelle mani de' quali stà il negotio dell' una pascarina. trionfi grandi, con concorso de' cittadini e popolo. hanno speso più di 600 reali grossi di Spagna che essendo portato in Sedia eminente, gettaua danari. L' Arcivescovato le coste più de 6000. e giouane di grande prettendenza uano al possibile. nella prima messa che cantò solenne, lesse molti ordini. a tutti li religiosi suoi diede da mangiare, e alloggiò doi e tre giorni a molti prima de l'elettione che passauano da 200 religiosi. scriuo questo per notificarle la spesa e grandezza di costui. mi fù detto che prettenda molto più, di uoler star qui 4 o 5 anni, e procurar d'andarsene a Venetia a S. Giorgio de' Greci e farsi la Metropolita. io fugirò di ritrouarmi oue egli si ritroui, che son certo ch' egli prettenderà il luogo per il titolo c' ha di Arciuescouo, e lo prettenderà molto più, perché l' Ill(ustrissi)mo S(igno)r Prou(edito)re gentilho-mo che s'accomoda ai commodi, e benefitii, le diede il luogo sopra di sé. mentre egli non uenghi nelle nostre chiese con occasione dell' acclamationi, io non mi ritrouaro oue egli si possi ritrouare. io ho auuertito chi doueueo che non si permettino nouità. Il uecclio Vescouo s'è ritirato a seruire un Monastero di Caloiere.

18. Le grandezze della Chiesa Greca. Ἡ πληροφορία στὴν προμνημονευθεῖσα, ἀπὸ 10.12.1628, ἐπιστολὴ τοῦ Verolio.

19. Στὸ ὀπισθόφυλλο τῆς ἴδιας ἐπιστολῆς τοῦ Verolio, ποὺ τὴν συζήτησαν οἱ

Στην Κεφαλονιά ο Μεταξάς κουβάλησε και τα τυπογραφικά σύ-
νεργα που είχε φέρει από την Αγγλία, όσα τουλάχιστον του έπεστράφη-
σαν από τους Τούρκους μετά την κατάσχεσή τους. Λέγεται ότι προτού
φύγει του ζητήθηκε να τα πουλήσει στην Κωνσταντινούπολη κι ότι αυτός
άρνήθηκε.²⁰ Όπωςδήποτε ή μεταφορά τους στην πατρίδα του νέου έπι-
σκοπού δεν μπορεί να είχε άλλο σκοπό παρά μόνο σχέδιο έπαναλειτουργίας
του τυπογραφείου σε περιοχή που δεν έπηρεαζόταν από τους Τούρκους.
Η πληροφορία μάλιστα, που προέρχεται από σύγχρονη πηγή, πώς εκτός
από τα σύνεργα ο Μεταξάς είχε φέρει μαζί του στην Κεφαλονιά και τον
Γερμανό τυπογράφο, που είχε δουλέψει στην Κωνσταντινούπολη,²¹ ενισχύει
την άποψη για ύπαρξη τέτοιων σχεδίων.

Τò πρόβλημα όμως είναι κατά πόσο τò τυπογραφείο αυτό, που στή-
θηκε στην ιδιαίτερη πατρίδα του Μεταξά, κατέστη δυνατόν να τεθεί ποτέ
σε ουσιαστική λειτουργία. Υπάρχουν βέβαια διάφορες καταγγελίες τής
έποχης, ιδιαίτερα τής πρώτης τριετίας παραμονής του Μεταξά στην
Κεφαλονιά, πώς δηλαδή ο Μεταξάς συνέχιζε να τυπώνει και εκεί αντι-
καθολικά βιβλία. Προέρχονταν τόσο από τους ξεσηκωμένους όρθόδοξους
έχθρους του του άρχοντολογίου τής Ζακύνθου²² όσο κι από τόν δηκτικό
έτερόδοξο έπίσκοπο τής περιοχής. Ο Verolio μάλιστα είχε γράψει στην

καρδιάλιοι στην 108η συνεδρίασή τους στις 7.4.1629, σημείωσαν ότι και οι δύο,
Κορυδαλός και Μεταξάς, ήσαν φίλοι του Λούκαρη κι ότι μέσω αυτών ο Κύριλλος
είχε τυπώσει στο Λονδίνο βιβλία για να τα διαδώσει στην Ελλάδα. Έπισημαίνουν
την από τότε φιλοδοξία του Μεταξά να γίνει άργότερα Φιλαδέλφειας. Τελική από-
φαση ήταν να διαβιβάσουν στο γραφείο τής Ίερας Έξετάσεως σε αντίγραφο την
έπιστολή του καθολικού επισκόπου Ζακύνθου. Αντιγράφω από τα Acta την από-
φαση αυτήν: Ref(eren)te Ill(ustrissimo D(omino) Card(inali) S(ancti) Sixti
I(ite)ras Ep(iscop)j Zacynthi de Theophilo Coridali et Nicodemo Metaxa
Graecis solemn(i) eiusdem Metaxa promotione ad Ep(iscop)atum Cephaloniae
et Zacynthi illiusque intentione se post aliquot annos Venetias transferendi
Sac(ra) Cong(regati)o intelligens hos duos Graecos esse praecipuos Cyrilli
amicos eorundem opera eundem Cyrillum libros schismaticos Londini Angliae
impressos per Graeciam disseminare copiam literarum praefati Ep(iscop)j
Zacynthi iussit mitti ad S(anctum) Officium. (Acta, vol. 6, ann. 1628-1629,
257v-258r).

20. Η πληροφορία από έπιστολή του βαίλου (19.8.1628). Ένδιαφερόταν να τò
άγοράσει ο Γερμανός πρέσβης (Evro Layton, ό.π., σ. 152).

21. Από έπιστολή του Verolio (22.1.1632), για την όποια βλέπε παρακάτω.
Γερμανός ή Όλλανδός (= Dutsch), ό τυπογράφος δεν έφυγε πάντως από την Κων-
σταντινούπολη για την πατρίδα του, όπως υποθέτει ο Roberts, ό.π., σ. 39.

22. Για τους έχθρους του άρχοντολογίου βλ. Κωνστ. Σάθας, ό.π., σ. 284.

Propaganda πώς ο Μεταξάς, για να παραπλανήσει τις άρχες και την καθολική εκκλησία, στα βιβλία που τύπωνε στην Κεφαλονιά έβαζε ψευδοτόπο εκδόσεως την Άγγλία.

Άπο τις σχετικές μελέτες που έγρόφησαν μετά ταύτα γι' αυτό το θέμα, δέν λαμβάνονται υπόψη βέβαια όσες άσθήρικτα βεβαιώνουν ότι το τυπογραφείο του Μεταξά τύπωνε στην Κεφαλονιά βιβλία μέχρι το θάνατό του (1646).²³ Άποψη τών περισσότερων είναι ότι κάποιες προσπάθειες μπορεί και να έγιναν,²⁴ όποτε οι σύγχρονες καταγγελίες να μήν ήσαν έντελώς άβάσιμες και συκοφαντικές. Έφόσον όμως μέχρι σήμερα δέν βρέθηκε κάποιο έντυπο, άναμφισβήτητα προερχόμενο από το τυπογραφείο αυτό τής Κεφαλονιάς, δέν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για ούσιαστική λειτουργία του και παραγωγή βιβλίων. Άλλωστε ήσαν τόσα τά άλλα προβλήματα που ο Μεταξάς είχε ν' άντιμετωπίσει στην Κεφαλονιά την πρώτη τριετία τής εκει παραμονής του, ώστε και άν άκόμη μέσα στα σχέδιά του ήταν ή λειτουργία ενός τέτοιου τυπογραφείου, είναι άμφίβολο άν είχε τις προϋποθέσεις να τó πράξει.²⁵

Πέρασαν 34 όλόκληρα χρόνια μετά τή βραχύχρονη λειτουργία στην Κωνσταντινούπολη του τυπογραφείου τών Λούκαρη-Μεταξά. Οι δύο

23. Πβ. Διονύσιος Π. Καλαγερόπουλος, *Η τυπογραφία εν Έπτανήσφ*, Άθήνα 1946, σ. 2, όπου υποστηρίζεται πώς ή εκτύπωση συνεχιζόταν μέχρι τόν θάνατο του Μεταξά, που συνέβη τó έτος 1664.

24. "Όπως για τήν όλόκληρωση τής εκτυπώσεως τής εργασίας που τυπωνόταν τήν ήμέρα τής βίαιης από τούς Τούρκους διακοπής τής λειτουργίας του τυπογραφείου στην Κωνσταντινούπολη. Γιατί, πράγματι, ο Antonio Pisani, στην εκθεση που υπέβαλε τó 1632 στη Βενετική γερουσία (γι' αυτή τήν εκθεση βλέπε παρακάτω) γράφει πώς βρήκε στο τυπογραφείο του Μεταξά, εκτός από βιβλία, και κασόνια με τυπωμένα χαρτιά.

25. Φαίνεται ότι τά περι λειτουργίας του τυπογραφείου αυτού και στην Κεφαλονιά υποστηρίχθηκαν τελευταία και στη διδακτορική διατριβή, δακτυλογραφημένη, του Demetrios Grammatikos, *Leben und Werk von Nikodemus II Metaxas. Die erste griechische Druckerei in Konstantinopel und auf Kephallonia*, Mainz 1988. Δέν είχα τήν εύκαιρία να ιδώ αυτή τή μελέτη, για τήν όποια συζήτησα με τόν καθηγητή Gunnar Hering, ο όποιος παραπέμπει σ' αυτήν συχνά στην προηγουμένη μελέτη του για τó Οικουμενικό Πατριαρχείο και τήν ευρωπαϊκή πολιτική τήν εποχή του Λούκαρη. Καί αυτός, και μετά τήν εργασία του D. Grammatikos, επιμένει (G. Hering, *ό.π.*, σ. 210 σημ. 74) ότι άν δέν βρεθεί τεκμήριο γι' αυτήν τήν τυπογραφία, δηλαδή κάποιο βιβλίο, δέν είναι δυνατόν να υποστηρίξουμε ότι τó τυπογραφείο αυτό τέθηκε σε ούσιαστική λειτουργία στην Κεφαλονιά. Παρόμοια θέση άναμονής και σε παλαιότερα δημοσιεύματα. Βλ. R. J. Roberts, *ό.π.*, σ. 39-40, Αικατερίνη Κουμαριανού, Λουκία Δρούλια, Evro-Layton, *Τό ελληνικό βιβλίο (1476-1830)*, Άθήνα, Έθνική Τράπεζα τής Ελλάδος, 1986, σ. 291.

πρωταγωνιστές είχαν ήδη πεθάνει. Ἀκριβῶς τότε διαβιβάσθηκε στην Propaganda μιὰ ἐπιστολή, στήν ὁποία γράφεται ὅτι βρέθηκε μιὰ ἀρκετὰ σημαντική ποσότητα ἀντιτύπων ἀπὸ τὰ ἀντικαθολικά βιβλία πού εἶχαν τυπωθεῖ στήν Κωνσταντινούπολη (sic) τὸν καιρὸ τοῦ Λούκαρη.²⁶ Ὁ ἐπιστέλλων, ὁ ὁποῖος ὑποστήριζε πὼς ἦταν τέκνο πιστὸ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, ἀν καί, προφανῶς, ὀρθόδοξος τὸ δόγμα, γράφει ὅτι ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὰ βιβλία αὐτά, ἐπειδὴ δὲν ἀνεχόταν νὰ κυκλοφοροῦν ἔντυπα πού ὕβριζαν τὴν καθολικὴ ἐκκλησία καὶ τὸν πάπα καὶ ν' ἀναγινώσκονται ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς τοῦ καθολικισμοῦ. Γι' αὐτὸ ἔπεισε τοὺς πωλητές, οἱ ὁποῖοι εἶχαν βρεῖ κιόλας πελάτη (μουστερή), νὰ μὴν τὰ διαθέσουν ἀλλοῦ. Τοὺς ὑποσχέθηκε πὼς ἐντὸς τακτῆς προθεσμίας λίγων μηνῶν θὰ ἔβρισκε αὐτὸς τὸ ἀπαιτούμενο ποσὸ τῶν 600 ρεαλίων σὲ μετρητά, γιὰ νὰ τὰ ἀγοράσει ὅλα. Σκοπὸ εἶχε τότε, γράφει στὸν ἀποδέκτη τῆς ἐπιστολῆς του, νὰ πάρει αὐτὰ τὰ βιβλία νὰ τὰ κάψει, «δηὰ νὰ τα γαλομε ἀπο τη μεσι».

Ὁ γραφέας τῆς ἐπιστολῆς ἦταν ἱερομόναχος καὶ ὀνομαζόταν Γρηγόριος Κιγάλας. Δὲν κατάφερα νὰ βρῶ γι' αὐτὸν ἄλλες πληροφορίες ἀπὸ ἀρχαιολογικὴ ἢ ἐντυπιαστικὴ πηγή. Ἀπὸ τὴν ἐπιστολή του φαίνεται πὼς ἦταν ὀλιγογράμματος καὶ ὀρθόδοξος φιλοκαθολικός. Προφανῶς ἦταν γόνος τῆς κυπριακῆς οἰκογενείας, τῆς ὁποίας μέλη τὸν ἴδιον αἰῶνα εἶχαν σημαντικὴ ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἄλλη δραστηριότητα.

Πρῶτος παραλήπτης τῆς ἐπιστολῆς ἦταν ὁ Συμεὼν Λάσκαρης, ὁ φερόμενος ὡς ὀρθόδοξος ἀρχιεπίσκοπος Δυρραχίου, ὁ ὁποῖος τὸν καιρὸ ἐκεῖνο βρισκόταν στὴ Χιμάρα ἐπικεφαλῆς ἱεραποστολῆς, μὲ ἄλλα τρία πρόσωπα, πού πρὸ ἐξαμήνου εἶχαν σταλεῖ ἐκεῖ ἀπὸ τὴν καθολικὴ ἐκκλησία, γιὰ νὰ προσπαθήσουν νὰ προσηλυτίσουν στὸν καθολικισμό τοὺς ὀρθόδοξους κατοίκους τῆς περιοχῆς.²⁷

26. Διάχυτη καὶ τότε ἡ ἐντύπωση ὅτι τὰ βιβλία τοῦ Λούκαρη εἶχαν τυπωθεῖ στήν Κωνσταντινούπολη. Βέβαια οἱ καλῶς πληροφορημένοι καρδινάλιοι, ὅπως εἴπαμε προηγουμένως, ἔγραψαν γιὰ τὰ βιβλία αὐτά Londini Angliae impressos.

27. Ὁ Συμεὼν Λάσκαρης, τυχοδιωκτικὴ προσωπικότητα πού εἶχε καταφύγει μὲ τὴν οἰκογένειά του στὴ Δύση, ἦταν κρητικῆς καταγωγῆς. Τὸ πραγματικὸ οἰκογενειακὸ του ὄνομα ἦταν Παπαδόπουλος καὶ τὸ ἄλλαξε γιὰ λόγους ἐντυπωσιασμοῦ. Λέγεται ὅτι εἶχε προσηλυτίσει στὸν καθολικισμό τὸν Ἁθανάσιο Β' Μουζάκη, ἀρχιεπίσκοπο Ἀχρίδος, ὁ ὁποῖος τὸν χειροτόνησε ἀρχιεπίσκοπο Δυρραχίου. Ἐπέστρεψε στὴ Ρώμη ἀκολουθούμενος ἀπὸ κάποιους Χιμαριῶτες, οἱ ὁποῖοι ἔπεισαν τοὺς ἐπιτελεῖς τῆς Propaganda νὰ ἐπαναλάβουν τὴν ἱεραποστολὴ στὴν περιοχὴ τους, πού εἶχε διακοπεῖ ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Νεόφυτου Ροδινοῦ. Πράγματι ὁ Λάσκαρης ὀρίσθηκε ἐπικεφαλῆς τῆς νέας ἀποστολῆς στὴν ὁποία συμμετεῖχαν οἱ ἀπόφοιτοι τοῦ Ἑλληνικοῦ παπικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης Ἄνδρέας Στανίλας, Ὀνούφριος Κωνσταντίνης καὶ

Κι ἐνῶ ἡ ἐπιστολή φέρει ἀκριβῆ χρονολογία, δὲν ἀναφέρει τόπο ἀποστολῆς. Ἡ παράλειψη εἶναι σημαντικὴ γιὰ τὴν περίπτωσή. Ἐκ τῆς φράσης τοῦ Κιγάλα «εἰς κάποιον βηβλην» θὰ γνωρίζαμε τοῦ ἀκριβῶς βρισκόνταν τότε τὰ ἀντίτυπα τοῦ Λούκαρη.

Τὰ συμπραζόμενα μόνο ἀλλὰ καὶ κάποιες ἄλλες σκέψεις μὲ κάνουν νὰ πιστεύω ὅτι τὰ βιβλία αὐτὰ βρισκόνταν στὴν Κέρκυρα, ἀπὸ ὅπου ὁ Κιγάλας ἀπηύθυνε τὴν ἐπιστολή του. Ἐκ τῆς Κέρκυρας ὁ Λάσκαρης εἶχε περάσει δύο τουλάχιστον φορές τὰ περασμένα χρόνια κι ἄλλη μία φορά πρὸ ὀλίγων μηνῶν, κατευθυνόμενος μὲ τοὺς συντρόφους του πρὸς τὴ Χιμάρα. Κατὰ τὶς διελεύσεις αὐτὲς θὰ γνωρίστηκαν οἱ τῆς ἀποστολῆς μὲ τὸν Κιγάλα, ἐφόσον μάλιστα ὅλοι τους εἶχαν κοινὸ γνῶρισμα τὴν κάλπικη ὁρθόδοξη ιδιότητα καὶ τὴν ἀφοσίωσή τους στὴν καθολικὴ ἐκκλησία καὶ τὸν πάπα.

Ἄν ὁ Κιγάλας βρισκόταν σ' ἄλλη ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τὸν παραλήπτη περιοχή, στὴν Κωνσταντινούπολη ἢ σὲ πούμπε, νομίζω ὅτι θὰ διάλεγε ἄλλον παράγοντα τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας γιὰ ν' ἀπευθυνθεῖ, παράγοντα εὐρισκόμενον πλησιέστερα, ἐπειδὴ ἡ προθεσμία ποὺ εἶχε νὰ παραδώσει τὰ χρήματα ἦταν περιορισμένη. Ἡ ἄφιξη, τότε, τῶν ἐπιστολῶν στὸν προορισμὸ τους ἐβράδυνε πολὺ. Κάποιες φορές χρειάζονταν καὶ μῆνες. Πόσο μᾶλλον στὴν ἐπαρχία Χιμάρας, τόπο ἀπομονωμένο τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Μόνο μὲ τὴν κοντινὴ Κέρκυρα ὑπῆρχε μὲ βάρκες συχνὴ ἐπικοινωνία ἐκατέρωθεν.

Ἄλλη ἐνδειξὴ γιὰ τὸν τόπο ἀποστολῆς ἢ πληροφορία τοῦ Κιγάλα στὴν ἐπιστολή ὅτι γιὰ τὰ βιβλία τοῦ Λούκαρη εἶχε μιλήσει καὶ στὸν ἐκεῖ μοναχὸν. Προφανῶς πρόκειται γιὰ τὸν καθολικὸ ἐπίσκοπο Κερκύρας, ποὺ ἦταν τότε ὁ Carlo Labia.²⁸ Παρακαλοῦσε μάλιστα τὸν Λάσκαρη νὰ γράψει κι αὐτὸς στὸν Labia, γιὰ νὰ ἐνδιαφερθεῖ νὰ βρεθοῦν τὰ χρήματα

²⁸ Ἀθανάσιος Κωνσταντῆς ἢ Καλημέρας, ὡς βοηθός. Ἐφθάσαν στὴν περιοχή τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1661, ἀφοῦ πρῶτα στάθμευσαν μερικὲς ἡμέρας στὴν Κέρκυρα. Ἡ μετὰ ταῦτα ἀνάγκη συμπεριφορὰ τοῦ Λάσκαρη τὸν ἔφερε σὲ σύγκρουση μὲ τὰ ἴδια τὰ μέλη τῆς ἱεραποστολῆς. Τελικὰ ἡ καθολικὴ ἐκκλησία ἐξετέθη ἀπὸ τὴς ἀπρέπειες τοῦ φιλόδοξου Λάσκαρη καὶ ἡ Propaganda διέκοψε τὴς σχέσεις μαζί του. Γιὰ τὸν Λάσκαρη καὶ τὴν ἱεραποστολή του στὴ Χιμάρα βλ. Nilo Borgia, *I monaci Basiliani d'Italia in Albania. Appunti di Storia Missionaria - Secoli XVI-XVIII*, Ρώμη 1935, σ. 57-79, καὶ Θωμᾶς Ι. Παπαδόπουλος, «Ἱεραποστολὴ τῆς Χιμάρας. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Βορείου Ἠπείρου (17ος-18ος αἰ.)», ἀνάτ. Βόρειος Ἠπειρος-Ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός. Πρακτικὰ Ἀ' Πανελληνίου Συνεδρίου (Κόνιτσα 22-24 Αὐγ. 1987), Ἀθήνα 1988, σ. 452-457.

28. Partitius Gauchat, *Hierarchia Catholica*, ὁ.π., σ. 164.

ν' αγορασθῶν τὰ βιβλία. Ἄν οἱ δύο περιοχές ἀπειχαν πολύ, γιὰ τὴ διπλὴ αὐτὴ ἀλληλογραφία θὰ χρειαζόταν χρόνος πολὺς καὶ δὲν θὰ πρότεινε ὁ Κιγάλας κάτι τέτοιο, ἐπειδὴ πιεζόταν ἀπὸ τὴν προθεσμία.

Ἄπορία ἐπίσης προκαλεῖ ἡ εὕρεση τόσων πολλῶν ἀντιτύπων ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ Λούκαρη 34 ὁλόκληρα χρόνια μετὰ τὴν πρώτη ἐκείνη διανομὴ τους στὴν Κωνσταντινούπολη. Εἶναι γνωστὸ πὼς ὅταν στὶς ἀρχές Ἰουλίου 1627 ἐκτελωνίσθησαν τὰ πράγματα πού ὁ Μεταξᾶς εἶχε φέρει ἀπὸ τὴν Ἄγγλία, ὁ Λούκαρης ἄρχισε μετὰ λίγο καιρὸ τὴ διάθεση τῶν τυπωμένων ἤδη βιβλίων. Λέγεται ὅτι τὶς δέκα πρῶτες ἡμέρες στὴν Κωνσταντινούπολη μόνο ἀπὸ τὸ «Κατὰ Ἰουδαίων» διετέθησαν περισσότερα ἀπὸ 3.000 ἀντίτυπα.²⁹ Ἀντίτυπα ἐστάλησαν καὶ στὴν Κρήτη, γιὰ τὴν κατάληξή τῶν ὁπείων ἤδη ἔγινε λόγος,³⁰ ἀλλ' ἀσφαλῶς καὶ σὲ ἄλλα μέρη, πού ἀπευθείας ἐπικοινωνοῦσαν μὲ τὴν πρωτεύουσα, ὅπως τὴ Χίο, τὴ Σμύρνη κτλ. Μετὰ τὸ κλείσιμο τοῦ τυπογραφείου, ἀναχωρώντας γιὰ τὴν Κεφαλονιά, ὁ Μεταξᾶς πρέπει νὰ πῆρε ἀρκετὰ ἀντίτυπα μαζί του.³¹ Πιθανολογῶ πὼς θὰ ἦταν αὐτὰ πού θὰ βρισκόνταν στοιβαγμένα πλάι ἢ μέσα στὸ στημένο τυπογραφεῖο τῆς Κεφαλονιάς, τὰ ὁποῖα ὀρθῶς οἱ ἄνθρωποι τοῦ Μεταξᾶ ἔλεγαν στοὺς κατασκόπους πληροφοριοδότες τοῦ καθολικοῦ ἐπισκόπου πὼς ἦσαν τυπωμένα στὴν Ἄγγλία, κι αὐτὸς, γιὰ νὰ μεγεθύνει τὸν κίνδυνο πού διέτρεχε ὁ καθολικισμὸς ἀπὸ τὸν προστατευόμενο τοῦ Λούκαρη, διαβίβαζε στὴ Ρώμη τὴν πληροφορία ἀλλοιωμένη, ὅπως τὸν ἐξυπηρετοῦσε, πὼς δηλαδή ὁ Μεταξᾶς, γιὰ νὰ τοὺς ἐξαπατᾷ, στὰ βιβλία τὰ ἀντικαθολικὰ πού τύπωνε στὴν Κεφαλονιά ἔβαζε γιὰ τόπο ἐκτυπώσεως τὴν Ἄγγλία.

Ἄπὸ τὶς καταγγελίες καὶ τὸ σάλο πού εἶχε προκληθεῖ ἐναντίον τοῦ Μεταξᾶ δόθηκε ἐντολὴ στὸν Antonio Pisani νὰ μεταβεῖ ἐπιτόπου γιὰ νὰ

29. Georg Hofmann S. J., *Griechische Patriarchen und Römische Päpste... IIe Patriarch Kyrillos Lukaris* (Orientalia Christiana, τ. XV-1, Μάιος 1929), σ. 67-68 —Πβ. Ζαχ. Τσιρπανλής, *Ὁ Κύριλλος Λούκαρις*, ὁ.π., σ. 54.

30. Ἐν τούτοις κάποια ἀντίτυπα εἶχαν ἤδη διανεμηθεῖ, ὅταν ἔγινε ἡ κατάσχεση τῶν ὑπολοίπων. Ὁ διοικητὴς Χανίων ζήτησε ἀπὸ τὸν ἡγούμενο Ἄγ. Τριάδος Ἱερεμία Τζαγκαρόλο νὰ τοῦ ἀποκαλύψει τὰ πρόσωπα πού ἤδη εἶχαν προμηθευθεῖ ἀντίτυπα (R. J. Roberts, ὁ.π., σ. 39).

31. Ἀκριβῶς πόσα δὲν γνωρίζουμε. Ἀόριστα μιλοῦν γιὰ ἀρκετὰ ἀντίτυπα καὶ ἄλλοι μελετητὲς (Ζαχ. Τσιρπανλής, *Ὁ Κύριλλος Λούκαρις*, ὁ.π., σ. 53, Γ. Δ. Μπῶκος, ὁ.π., σ. 10). Ἄν μάλιστα, ὡς εἶδαμε, ὁ ἀπὸ τὴν Κρήτη διοικητὴς ἔγραψε στὸν βάλιο νὰ ἐμποδίσαι τὴ διάθεση ἀντιτύπων ἀπὸ τὴν πηγὴ τους, δηλαδή τὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀντιτύπων πού πῆρε ὁ Μεταξᾶς μπορεῖ καὶ νὰ περιελάμβανε, ἂν ἔχι ὅλα, τουλάχιστον τὰ περισσότερα ἀδιάθετα, γιὰ νὰ τὰ μεταφέρει σὲ περιοχὴ ὅπου ἡ διάθεση δὲν ἦταν ἀπαγορευμένη.

ἐξακριβώσει τί τέλος πάντων συνέβαινε. Ἄν κατανοῶ καλά τὰ κάπως γριφώδη λόγια μιᾶς ἐπιστολῆς πού στίς 22.1.1632 ὁ Verolio ἀπηύθυνε πρὸς τὴν Propaganda (τὸ σχετικὸ τῆς ἀπόσπασμα τὸ ὑποσημειώνω), ὁ Ant. Pisani εἶχε εἰδοποιήσει τὸν Μεταξᾶ νὰ μὴ φύγει ἀπὸ τὸ νησί. Αὐτός, μὴ λογαριάζοντας τὴν ἰσχὺ πού εἶχε ὁ Βενετὸς ἀξιωματοῦχος, ἔφυγε κρυφὰ γιὰ τὴ Βενετία, γιὰ νὰ ξεκαθαρίσει ὀριστικὰ τὴ θέση του, ἀντικρούοντας τίς ἐκτοξευθεῖσες καταγγελίες. Φυσικὸ ἦταν φεύγοντας νὰ εἶχε κρύψει καὶ τὰ σύνεργα τοῦ τυπογραφείου καὶ τὰ ἀντίτυπα τῶν βιβλίων, ἀφοῦ αὐτὰ ἀκριβῶς ἦταν καὶ ἡ αἰτία τῶν περισσοτέρων καταγγελιῶν. Ὁ καθολικὸς ἐπίσκοπος σπεύδει, στὴν ἐπιστολὴ του, νὰ ἐκφράσει τὴ χαρὰ του, γιὰτὶ ἤλπιζε ὅτι φθάνοντας στὴ Βενετία ὁ Μεταξᾶς ἐπρόκειτο νὰ φυλακισθεῖ κι ὁ καθολικισμὸς ἔτσι θ' ἀπαλλασσόταν ἀπὸ τὸν τόσο ἐπικίνδυνον πολέμιό του. Ὅταν ἔφθασε στὴν Κεφαλονιά ὁ Pisani, γράφει ὁ Verolio πὼς εἶχαν συμβεῖ, εὐθὺς μετὰ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Μεταξᾶ, φοβερὰ πράγματα. Καὶ ἦταν φυσικὸ κάτι τέτοιο. Οἱ συκοφαντίες τῶν φατριῶν θὰ πλήθυναν ὅταν ἔλειψε ἡ θρησκευτικὴ κεφαλὴ. Κι ὅτι βρῆκε ὁ Pisani, κατὰ τὰ γραφόμενα πάντα τοῦ Verolio, πολλοὺς κηφῆνες (ἂν ἀποδίδω σωστὰ τὴν φράση τοῦ Verolio: ha ritrouato un'infinità di poltroneria), ἀνθρώπους προφανῶς τοῦ Μεταξᾶ, ἐναντίον τῶν ὁποίων θὰ ἐστράφη τὸ μένος τῶν ἀντιπάλων.³² Ἐκεῖ ὁ Pisani βρῆκε καὶ τὰ σύ-

32. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Michele Verolio εἰς SOCG 149 φ. 236^r-237^r. Τὸ ἀπόσπασμα, πού δημοσιεύουμε, στὸ φ. 236^r: «Andaro credendo che la Chiesa di Dio Cath(olica) et Ap(osto)lica Romana perderà un capitaliss(im)o nemico almeno resterà così ben mortificato che le passeranno li pensieri di dar alla stampa errori, et haeresie, il Metaxa con le tante sue pretendenze c'haueua con questa corte, con le tante sue essecutioni che facera contro li Papi s'ha irritato così bene l'Ill(ustrissi)mo Sig(nor) Ant(oni)o Pisani Gen(era)le di q(ues)te Isole che non potendo tollerare la superba natura e petulanza fu necessitato per le tante lamentationi fatte da diuersi mettergli la mano auanti. Ond'egli come che q(ues)to senatore non fosse di quella stima alla quale lo portano li suoi meriti nella sua Rep(ubblic)a, benchè da Sua Ecc(ellen)za le fosse prohibito quasi fuggitio se n'è andò a Venetia, da che presa l'occasione molti de'suoi religiosi di rifarsi, le furono date molte querele che confertosi Sua Ecc(elen)za in Cef(faloni)a processandolo ha ritrouato un infinità di poltroneria. Ha ritrouata la stampa, e che in casa sua si stampaua et haueua stampatore un tedesco. Sono stati ritrouati libri reconditi, come li caratteri, che andando a Venetia, bisogno nascondesse il tutto. Ha in proua sotto nome che li libri fosser stampati in Inghilterra. S'intendono cose grandi di q(ues)to Papassero et de' fr(at)elli. non credo prettendera la precedenza meco. si crede (et l'ho daro sicura parte) che sara carcerato. ha molti che lo fauoriranno perche li moscatelli sono buoni:

νεργα του τυπογραφείου και τα τυπωμένα βιβλία και τα τυπωμένα φύλλα και το σακί με τα χειρόγραφα. 'Από απόσπασμα της έκθεσης, την οποία ο Pisani μετά τον έλεγχο υπέβαλε στις αρχές της Βενετίας, που είναι δημοσιευμένο, μαθαίνουμε πώς τα ανακαλυφθέντα και κατασχεθέντα βιβλία ήσαν τοποθετημένα μέσα σε δύο μεγάλα κασόνια, που ζύγιζαν 400 λίμπρες το καθένα, και πώς ο Pisani, που έκανε κατάσχεση όλων αυτών, τα μετέφερε άλλοι.³³ Παράβαλε τα όσα γράφει για το βάρος των πωλουμένων βιβλίων ο Κιγάλας: «κ(αι) ίνε χηληα τοσα λήπρα». Το κατά προσέγγιση, προφανώς, ζύγισμα των βιβλίων και στις δύο περιπτώσεις μπορεί να θεωρηθεί ότι αναφέρεται σε ποσότητες ισοβαρείς. Νά ήταν λοιπόν τα βιβλία που ήθελε να αγοράσει ο Κιγάλας εκείνα που πρό τριακονταετίας περίπου τα είχε κατασχεσει στην Κεφαλονιά ο Pisani και τα είχε μεταφέρει άλλοι; Είναι πολύ πιθανόν. Γιατί κι αν ακόμα, όπως παραδίδεται, τα βιβλία που «τύπωνε» στην Κεφαλονιά ο Μεταξάς έστάλησαν σε ειδικούς σοφούς του πανεπιστημίου της Padova, για να μεταφραστούν στα λατινικά και να έρευνηθεί μήπως τα κείμενά τους ήσαν ανατρεπτικά και κολάσιμα,³⁴ πάλι ένα δυο αντίτυπα από το καθένα θα είχαν σταλει, όχι όλα. Μετά τόσα χρόνια, οι αρμόδιοι για τη φύλαξή τους έκριναν ότι θα ήταν ωφελιμότερη η εκποίησή τους παρά ή άνευ λόγου πλέον αποθήκευσή τους.

Όταν ο Λάσκαρης έλαβε την επιστολή, συνέπεσε να είναι μέρες πολύ δύσκολες για την ιεραποστολή τους και την ίδια τους τη ζωή. Γιατί, τέσσερις ημέρες άφοτου έγγραφη, συνέβη ισχυρός σεισμός στην περιοχή τους, που προκάλεσε μεγάλες καταστροφές και είχε θύματα δέκα Χιμαριώτες.³⁵ Δέν γνωρίζω αν, κατά την υπόδειξη, έγραψε σχετικά στον Labia. 'Αμφι-

n'ho voluto dar conto all'Eminenza sua R(euerendissi)ma acciò q(ues)ta Santa Sede l'habbia per raccomandato.»

33. 'Απόσπασμα από την έκθεση του «άβογαδόρου» Κονταρίνη: «Aver ritrovato nel vescovato le stampe in due cassette de Lr 400 di peso incirca l'una, una cassa et un casson di fogli stampati, et un sacco di scritture; le quali tutte furono allora riposte in un camerino et bollata la porta; et queste stampe far fossero dal medesimo illustrissimo Pisani fatte levar dal vescovato» (Κωνστ. Σάθας, *δ.π.*, σ. 284 σημ. 1). Τα έντυπα χαρτιά σε «una cassa et un casson» είπαμε ότι μάλλον ήσαν «τυπογραφικά» από το έργο που τυπωνόταν την ημέρα της βίαιης παύσεως λειτουργίας του τυπογραφείου στην Κωνσταντινούπολη. Για δε τα χειρόγραφα που βρέθηκαν στο *σάκο*, μπορεί να ανήκαν στα έργα που είχαν ήδη εκτυπωθεί ή σε άλλα που περίμεναν, τότε, σειρά για εκτύπωση.

34. Gunnar Hering, *δ.π.*, σ. 210, σημ. 74.

35. Nilo Borgia, *δ.π.*, σ. 70 και 76, Θωμάς Παπαδόπουλος, «Ιεραποστολή της Χιμάρας», *δ.π.*, σ. 454.

βάλλω όμως, επειδή το απαιτούμενο ποσό των 600 ρεαλίων ήταν αρκετά σημαντικό για την εποχή. Πού να τὰ ξβρισκε ο μισθοδοτούμενος καθολικός επίσκοπος, όταν από ό,τι γνωρίζω οι ετήσιες αποδοχές του ήταν κάτι λιγότερο από 200 ρεάλια;³⁶ Ἄλλά ο Λάσκαρης, πού ήθελε ἄλλωστε νά κάνει ἐπίδειξη δραστηρίου φιλοκαθολικοῦ στοὺς ἐντολοδόχους του, διαβίβασε τὴν ἐπιστολὴ στὴν Propaganda, προφανῶς ἐσώκλειστη σὲ κάποιο συνοδευτικὸ γράμμα δικό του, τὸ ὁποῖο δυστυχῶς δὲν εἶχα τὴν τύχη νὰ τὸ βρῶ στὸ ἴδιο ἀρχεῖο. Πρώτη ἐνέργεια τῶν ὑπαλλήλων τῆς Propaganda νὰ δώσουν τὴν ἑλληνικὴ ἐπιστολὴ νὰ μεταφρασθεῖ στὰ ἰταλικά. Τὴν ἀνέθεσαν στὸν ἑλληνομαθὴ Δαλαματὸ Ἰωάννη Pastrizio,³⁷ βοηθὸ τότε τοῦ Λέοντος Ἀλλατίου, ὑπευθύνου γιὰ τὶς ἐκδόσεις τοῦ τυπογραφείου τῆς Propaganda Fide, καὶ ὄχι στὸν ἴδιο τὸν Ἀλλάτιο, πού ἦταν πιά γέροντας καὶ εἶχε, ἄλλωστε, πολλὰ καὶ ὑψηλὰ καθήκοντα ἀναλάβει τὸ ἴδιο ἐκεῖνο ἔτος, πού τοποθετήθηκε πρῶτος βιβλιοθηκᾶριος τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης. Ἡ μετάφραση τοῦ Pastrizio περιέχει ἀρκετὰ λάθη, καὶ οὐσιώδη, ἀλλὰ περὶ αὐτῶν στὰ σχόλια τῆς ἐπιστολῆς. Ὁ γραμματέας τῆς Propaganda σημείωσε στὸ ὀπισθόφυλλο περιλήψη τοῦ περιεχομένου τῆς ἐπιστολῆς κι ἔτσι, εὐτυχῶς, μαθαίνουμε, ἔμμεσα βέβαια, ἀλλὰ ἀσφαλῶς, τὸ ὄνομα τοῦ πρώτου παραλήπτη τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Κιγάλα. Γιατὶ αὐτὸ τοῦ Κιγάλα, πού ἐσώκλειστο σ' ἐπιστολὴ δική του διαβίβασε ὁ Λάσκαρης στὴ Ρώμη, δὲν θὰ περιεῖχε βέβαια τὸν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ παραλήπτη «φάκελο» τοῦ Κιγάλα, ἀλλ' ἀπλῶς τὸ φύλλο μὲ τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς, ἡ ὁποία ἀρχίζει μὲ μόνη τὴν προφώνησή του πρὸς ἀνώνυμο παραλήπτη ὁ ὁποῖος ἦταν ἐπίσκοπος.

Δὲν γνωρίζω ποιά ἦταν ἡ ἀπόφαση τῶν καρδινάλιων πού συζήτησαν τὰ ὅσα γράφονταν σ' αὐτὴ τὴν ἐπιστολὴ. Ἐχοντας ὅμως ὑπόψη μου κάτι πού συχνὰ συνέβαινε, ὅτι δηλαδή γιὰ μερικὰ θέματα δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ληφθοῦν ἀποφάσεις, ἐπειδὴ ἡ συζήτηση γι' αὐτὰ τελικὰ γινόταν μετὰ τὴν ἐκπνοὴ τῶν προθεσμιῶν, ὑποψιάζομαι πὼς καὶ ἐδῶ κάτι ἀνάλογο συνέβη. Ἡ δαιδαλώδης πιθανὴ πορεία αὐτῆς τῆς ἐπιστολῆς πρέπει νὰ ἦταν Κέρκυρα-Χιμάρρα-Κέρκυρα-Messina ἢ Palermo-Napoli-Roma. Ἄλλὰ καὶ

36. Ἀπὸ ἔγγραφο τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς μαθαίνουμε πὼς τὰ ποσὰ πού ἐστέλλονταν τότε ἀπὸ τὴ Ρώμη στὴν Ἀνατολὴ ἔφθαναν στὸν παραλήπτη τουλάχιστον κατὰ 10% μειωμένα, λόγω κατακρατήσεως προμηθειᾶς τῶν χρηματιστῶν πού ἀναλάμβαναν τὴ διαβίβασή τους. Βλ. Θωμᾶς Παπαδόπουλος, «Δομινίκου Μαυρικίου τῆς Συντροφίας τοῦ Ἰησοῦ Ἐκθεση περὶ τῶν Ἰησοῦιτῶν τῆς Χίου», περ. *Σύγχρονα Βήματα*, ἔτος KB' (1991), σ. 80.

37. Αὐτὸς εἶχε φοιτήσει καὶ στὸ Ἑλληνικὸ παπικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης, γιὰ νὰ μάθει ἑλληνικά. Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο*, ὁ.π., σ. 589-591.

ἀπὸ τῆ στιγμῆ πού ἔφθασε στὸν τελικὸ τρόπο προορισμοῦ ἀπαιτήθηκε ἄγνωστης διάρκειας χρόνος γιὰ μετάφραση καὶ προτεραιότητα, ἀφοῦ χιλιάδες παρόμοια ἔγγραφα στέλλονταν πρὸς συζήτηση στὴν Propaganda ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τοῦ κόσμου. Τὸ πιθανότερο φαίνεται ὅτι ἀπλῶς θὰ ἀρχειοθετήθηκε, ἀφοῦ οἱ προθεσμίες τοῦ Κιγάλα θὰ εἶχαν ἐκπνεύσει πρὸ πολλοῦ. Καὶ φυσικὰ ἄγνωστη μετὰ ταῦτα ἡ τύχη τῶν πολλῶν ἀντιτύπων ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ Λούκαρη.

Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ, ἢ ἄλλη πλευρά, οἱ ὀρθόδοξοι, προέβαιναν σὲ ἀνάλογες ἐνέργειες, δηλαδὴ ἀγόραζαν σὲ ποσότητες ἀντίτυπα βιβλίων τῶν καθολικῶν καὶ τὰ ἔκαιγαν.³⁸ Πρόκειται γιὰ βιβλία τὰ ὅποια, ἔστω καὶ ἂν ἐμφανίζονταν μὲ χαρακτήρα τάχα ἀπολογητικῶ³⁹ ἢ ἐπιχειροῦσαν νὰ ἐρμηνεύσουν τὶς δογματικὲς ἀπόψεις τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας, καθὼς ἀνέλυαν τὶς θεολογικὲς καὶ λειτουργικὲς διαφορὰς τῶν δύο δογματικὰ ἀντιμαχομένων ἐκκλησιῶν,⁴⁰ κυκλοφοροῦμενα σὲ περιοχὲς ὀρθοδόξων, συνταγμένα ἢ μεταφρασμένα σὲ δημώδη ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἀναμφισβήτητα εἶχαν σκοπὸ νὰ προσηλυτίσουν στὸν καθολικισμό τοὺς ὀρθοδόξους. Οἱ συγγραφεῖς τους, βέβαια, στὰ προλογικὰ σημείωναν ὅτι τὰ προόριζαν γιὰ τοὺς ὀμοδόξους τοὺς τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλὰ δὲν παρέλειπαν νὰ ὑποστηρίζουν πὼς θὰ ὠφελούνταν ψυχικὰ καὶ οἱ ὀρθόδοξοι, ἂν τὰ μελετοῦσαν χωρὶς πάθος.⁴¹ Ἄν μάλιστα ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι τέτοια βιβλία διδάσκονταν καὶ σὲ μαθητὲς οἱ ὅποιοι φοιτοῦσαν στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου σὲ σχολεῖα πού εἶχαν ἰδρύσει καὶ διηύθυναν μισσιονάριοι καθολικοὶ ἢ φιλοκαθολικοὶ καὶ κείμενα ἐντελῶς ξένα πρὸς τὴν δογματικὴ παραδόση τῶν ὀρθοδόξων, γιὰ νὰ μὴν πεῖ κανεὶς εὐθέως

38. Μαρτυρία, ἄσχετη μὲ τὰ παρακάτω βιβλία «Τάργα τῆς Πίστεως» καὶ «Συνήγορος τοῦ Καθαρτηρίου», ὑπάρχει καὶ στὰ SOCG 279 φ. 209, 210^v ἐπιστολῆ (Κωνσταντινούπολη 22.2.1662) ὅτι ὁ ἱερέας Συρίγος ἔκαψε ἐκεῖ βιβλία τῶν ἰησουιτῶν.

39. Πβ. Μάρκος Ροῦσσοσ - Μηλιδώνης, ὁ.π., σ. 138. Ὁ συγγραφέας τῆς «Τάργας» στὸν πρόλογό του πρὸς τὸν ἀναγνώστη: «θέλεις γνωρίσει φανερώτερα ταῖς συκοφανταίαις τῶν ἀντιδικῶν τῆς Ρωμαϊκῆς πίστεως» (Γ. Γ. Ἀλισανδράτος, «Παναγὴς ἱερεὺς Φραγκάτος, βιβλιογράφος καὶ νοτάριος Κεφαλληνίας (18ος αἰ.). (Καὶ ἀναφορὰ στὴν «Τάργα τῆς Πίστεως τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας»)), *Κεφαλληνιακὰ Χρονικὰ* 5 (1986), 61).

40. Μάρκος Ροῦσσοσ-Μηλιδώνης, ὁ.π., σ. 138.

41. Παράβαλε ὅσα στὸ ἑλληνικὸ προλογικὸ «imprimatur» (μαρτυρία τῶν διδασκάλων) τοῦ «Συνηγόρου τῶν ψυχῶν» λέει (Παρίσι, 27.3.1657) ὁ πολὺς Ἀθανάσιος ὁ Ρήτωρ, ὁ ὅποιος διαπιστώνει ὅτι ἀπὸ τὸ βιβλίον θ' ἀποκομίζαν ὠφέλεια καὶ οἱ λατίνοι τῆς Ἀνατολῆς καὶ οἱ Ρωμαῖοι (= ὀρθόδοξοι), «ἐὰν θελήσωσι νὰ τὸ διαβάσωσι μὲ προσοχὴν καὶ ἀγάπην θεοῦ, χωρὶς πάθος» (Ém. Legrand, *Bibl. Hell. XVII s.*, τ. II, σ. 97).

έθροικά, χρησίμευαν για άγνωστα ή ήθικοδιδασκατικά έγχειρίδια, γίνεται κατανοητή ή βίαιη αντίδραση τής επίσημης άνατολικής εκκλησίας.⁴²

Δύο από τὰ βιβλία που τήν εποχή τής κυκλοφορίας τους προκάλεσαν σάλο, λόγω του έντονα προπαγανδιστικού περιεχομένου τους, τυπώθηκαν τὸ 1657 καὶ 1658 στὸ Παρίσι. Πολυσέλιδα, συνταγμένα σὲ νέα ἑλληνικὴ γλώσσα, ἦσαν ἔργα δύο Γάλλων ἰησουιτῶν οἱ ὁποῖοι εἶχαν προηγουμένως δράσει ἐπὶ σειρά ἐτῶν στὸν αἰγαιοπελαγίτικο χῶρο. Πρόκειται γιὰ τήν «Τάργα τῆς Πίστεως» καὶ τὸν «Συνήγορο τῶν ψυχῶν ἐν τῷ Καθαρτηρίῳ», που τὰ ἔγραψαν οἱ πατέρες τῆς Συντροφίας François Richard καὶ François Rossiers, ὅταν εἶχαν συνυπηρετήσει γιὰ χρόνια στὴ Σαντορίνη.⁴³ Ἐκεῖ περὶ τὸ 1650 εἶχαν κατὰ τρόπο παράτολμο ἀντιταχθεῖ κατὰ τῆς εὐαίσθητης γιὰ τοὺς ὀρθοδόξους ἀντιλήψεως τῆς ἀγιότητας τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, τὴν ὁποία εἶχαν ἀμφισβητήσει. Οἱ διδασκαλίες τους αὐτὲς ξεσήκωσαν τὸν κόσμον καὶ ἤθελαν νὰ τοὺς διώξουν, καὶ μόνο ἡ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἐπέμβαση τοῦ ὁμοδόξου ἰσχυροῦ Γάλλου πρέσβη τοὺς ἔσωσε.⁴⁴ Κι ὅταν ὁ ἕνας ἀπὸ αὐτούς, ὁ Fr. Rossiers ἔρχισε ἀργότερα νὰ διδάσκει τὰ ἴδια στὴ Νάξο, λιθοβολήθηκε καὶ ἀναθεματίσθηκε ἀπὸ τοὺς ὀρθο-

42. Ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας τοῦ ἐνὸς βιβλίου, που θὰ ἀναφερθοῦμε παρακάτω, ὁ ἰησοῦιτης François Rossiers παρεπονεῖτο μ' ἐπιστολὴ του πρὸς τὸ διευθυντὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ παπικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης, ἐπειδὴ ὁ ἐπίσκοπος Σαντορίνης Παρθένιος ἤθελε νὰ διώξει ἀπὸ τὸ νησί τὸν ἀπόφοιτο τοῦ Κολλεγίου Ρώμης φιλοκαθολικὸ Βίκτωρα Κορυφαῖο (Ζαχ. Ν. Τσιριπανάκης, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο*, ὁ.π., σ. 570-572), ἐπειδὴ ἐδίδασκε στοὺς μαθητὲς τοῦ σχολείου του τὴν Τάργα. Ἡ ἐπιστολὴ (Σαντορίνη, 25.2.1660) στὰ SOCG 276 φ. 80-81. "Ὅτι καὶ σὲ σχολεῖα διδάσκονταν τέτοια κείμενα, βλ. παρακάτω γιὰ τὰ διαδραματισθέντα τὸ 1653 στὴ Νάξο.

43. Στὴν Τάργα συγγραφέας ἀναφέρεται μόνον ὁ Fr. Richard, παρόλο που ἀπὸ τὸν ἴδιο μαθαίνουμε ὅτι στὴ μετάφραση-σύνθεση τοῦ ἔργου βοηθήθηκε καὶ ἀπὸ τὸν Fr. Rossiers. Δὲν θεωρῶ ἀπαραίτητη τὴν ἐπανάληψη τῆς βιβλιογραφικῆς περιγραφῆς τῶν δύο ἐντύπων. Λεπτομερῶς περιγράφονται ἀπὸ τὸν Ἐμ. Legrand, τὸ μὲν Συνήγορος τῶν ψυχῶν ἐν τῷ Καθαρτηρίῳ (1657) στὸ *Bibl. Hell. XVII s.*, τ. 2, σ. 96-98, ἡ δὲ Τάργα τῆς Πίστεως (1658), στὸν ἴδιο τόμο, σ. 99-106. Βιβλιογραφικὰ γιὰ τὸν Fr. Richard βλ. Μάρκος Ροῦσσος-Μηλιδώνης, ὁ.π., σ. 197-199 (πέθανε στὴν Εὔβοια 31-12-1673· Μάρκος Ροῦσσος-Μηλιδώνης, ὁ.π., σ. 246) καὶ γιὰ τὸν Fr. Rossiers στὸ ἴδιο, σ. 199-202 (πέθανε ἀπὸ πανώλη στὸν Εὔριπο στίς 17.6.1667· στὸ ἴδιο, σ. 249).

44. Ὁ ὀρθόδοξος Νικόλαος Λαγκυδάς ὑποκινοῦσε στὴ Σαντορίνη τοὺς ὀρθοδόξους ἐναντίον τῶν Richard καὶ Rossiers, οἱ ὁποῖοι ἀμφισβητοῦσαν τὴν ἀγιότητα τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ. Κι ὅταν τὸ 1654 ὁ Richard ἐκφώνησε λόγο κατὰ τοῦ Λαγκυδά, αὐτὸς ξεσήκωσε τὸν κόσμον γιὰ νὰ διώξουν ἀπὸ τὸ νησί τὸν ἰησοῦιτη. Τελικὰ ἡ ἐπέμβαση τοῦ Ἰωάννου de la Haye, Γάλλου πρέσβη στὴν Κωνσταντινούπολη, προστά-

δόξους.⁴⁵ Ἄνυποχώρητοι αὐτοὶ τὰ κείμενα τῶν διδασκαλιῶν τοὺς αὐτῶν τὰ δημοσίευσαν κιόλας, μὲ τὸ πρόσχημα τῆς ἀπολογητικῆς ὑποστήριξης τῶν ἀντιλήψεών τους καὶ τῆς ἀπαντήσεως τάχα σὲ ἀντικαθολικὸ βιβλίο ποὺ εἶχε τυπωθεῖ στὴ Μόσχα.⁴⁶

Τὸ ἴδιο ἔτος ἢ ὑπὸ τὸν Παρθένιο Δ' Ἱερὰ Σύνοδος τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, παρισταμένου καὶ τοῦ Παῖσιου Ἱεροσολύμων, ἐξέδωκε ἀπόφαση ποὺ κατεδίκασε τὰ δύο αὐτὰ βιβλία, ἀπαγόρευε στοὺς πιστοὺς νὰ τὰ ἀναγινώσκουν καὶ τιμωροῦσε μὲ ἀφορισμὸ ὅσους δὲν συμμορφωθοῦν ἢ δὲν ἐμποδίσουν τὴν κυκλοφορία τῶν βιβλίων αὐτῶν. Τέτοια πατριαρχικὰ ἔγγραφα ἐστάλησαν καὶ ἐκτὸς Κωνσταντινουπόλεως. Στὸ ἀρχεῖο τῆς Propaganda Fide σώζονται δύο ἀντίγραφα τοῦ πρὸς τὸν μητροπολίτη Σμύρνης ἀποσταλέντος πατριαρχικοῦ. Δημοσιεύουμε παρακάτω τὸ κείμενο τοῦ ἐνὸς ἀντιγράφου. Μετὰ τὴ Συνοδικὴ ἀπόφαση εἶναι γνωστὸ ἀπὸ πολλὰς πηγὰς ὅτι καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὴ Σμύρνη⁴⁷

τευσε τὸν Richard. Αὐτὸς σὲ ἀνταπόδοση ἀργότερα (Παρίσι 11.1.1658) τοῦ ἀφιέρωσε τὸ πρῶτο μῆρος τῆς Τάργας. Ἡ περίεργη, ὅπως χαρακτηρίζεται, αὐτὴ προλογικὴ ἀφιέρωση, στὰ λατινικά, ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Em. Legrand, *Bibl. Hell.*, ὁ.π., τ. 2, σ. 100-105.

45. Ἡ σύνθεση τῶν δύο ἔργων ὑπῆρξε παλαιότερη τοῦ ἔτους τῆς ἐκδόσεώς τους. Κεφάλαια ἀπὸ τὸ ἔργο του διδασκε ὁ Rossiers, σὲ παιδιὰ ὀρθοδόξων στὴ Νάξο, ποὺ ἀντέγραφαν κι ἀποστήθιζαν κείμενα τέτοιας δογματικῆς ἐξύψητος. Κι ἀπὸ τὸ σχολεῖο τὰ ἴδια κείμενα περνοῦσαν σὲ ἀπλοϊκοὺς λαϊκοὺς ὀρθοδόξους, οἱ ὁποῖοι τὰ ἀντέγραφαν ἐπίσης καὶ ἀφελῶς τὰ ἐπιδείκνυαν σὲ ἄλλους. Ἀπὸ αὐτὰ τὰ γεγονότα καὶ τὴν προκλητικὴ διδασκαλία προκλήθηκε στὶς 19.2.1653 μεγάλη ἀναταραχὴ στὸ νησί ἐναντίον τῶν ἰησοῦιτῶν, ἡ ὁποία κατέληξε στὶς 9.3.1653 στὴ φυγάδευση τοῦ Rossiers καὶ στὸν ἀναθεματισμὸ του. Ἡ προκλητικότητά τῶν πατέρων τῆς Συντροφίας εἶχε ἐξοργίσει ὄχι μόνον τοὺς Ναξίους ὀρθοδόξους ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐκεῖ κατοικοῦντες μοναχοὺς, ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιο τῶν ὁποίων προέρχονται οἱ πληροφορίες γιὰ τὰ θλιβερὰ αὐτὰ συμβάντα. Βλ. Περικλῆς Γ. Ζερλέντης, *Ἱστορικὰ σημεῖωματα ἐκ τοῦ βιβλίου τῶν ἐν Νάξῳ καπουκίνων, 1649-1653*, Ἐρμούπολη 1922, σ. 30' πρβ. σ. 6 —Μάρκος Ροῦσσοσ-Μηλιδώνης, ὁ.π., σ. 201-202.

46. Ἔτσι γράφεται στὸν πρόλογο τῆς Τάργας. Τὸ γεγονός ὅμως ὅτι τὸ «βέβηλον βιβλίον» τῆς Μόσχας δὲν κατονομάζεται καὶ ἡ ἀδυναμία ἀκόμη σήμερα νὰ ἐντοπισθεῖ (πρβ. Γ. Γ. Ἀλιξανδράτος, ὁ.π., σ. 61 καὶ σημ. 59), ὀδηγοῦν στὴν ὑπόνοια ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ προσχήματος τῶν δύο ἰησοῦιτῶν, οἱ ὁποῖοι ἤθελαν προκαταβολικὰ νὰ ἀντιτάξουν μιὰ κάποια δικαιολογία στὸ θόρυβο ποὺ ἦταν βέβαιοι ὅτι θὰ δημιουργοῦσε ἡ δημοσίευση τῶν ἀνατρεπτικῶν τους κειμένων.

47. Τὸ 1658 οἱ ἰησοῦιτες Σμύρνης, στοὺς ὁποίους καὶ οἱ νεοφιχθέντες τότε πατέρες Φρ. Albert καὶ Ἰάκωβος George, ἀντιμετώπισαν μεγάλη ἐχθρότητα ἀπὸ μέρους τῶν ὀρθοδόξων κατοίκων καὶ τοῦ κλήρου, ἀκριβῶς λόγῳ τῆς δημοσιεύσεως τῆς Τάργας (Μάρκος Ροῦσσοσ-Μηλιδώνης, ὁ.π., σ. 137-138).

πολλά αντίτυπα τῶν βιβλίων αὐτῶν ἐρρίφθησαν στὴν πυρά.⁴⁸ Λέγεται μάλιστα ὅτι σὲ ἀπάντηση τῆς Τάργας γράφτηκαν καὶ βιβλία ὀρθοδόξων, ἀλλὰ δὲν βρέθηκε μέχρι σήμερα κάποιο τυπωμένο ἢ ἀνέκδοτο ποὺ νὰ τὸ ἐπιβεβαιώνει.⁴⁹

48. Χαρακτηριστικὸ δείγμα τῆς κατακραυγῆς μετὰ τὴν ὁποία ἀντιμετώπισαν τὰ προσηλυτιστικὰ αὐτὰ κείμενα οἱ πιστοὶ ὀρθόδοξοι τῆς Ἀνατολῆς ἀποτελοῦν τὰ σχόλια ποὺ σημειώθηκαν σὲ ἀντίτυπο τῆς Τάργας ποὺ ἀνακάλυψε στὴν Κεφαλονιά ὁ Γ. Ἀλιξανδράτος, ὁ ὁποῖος, πολὺ εὐστοχα, τὰ δημοσίευσε λεπτομερῶς (Γ. Γ. Ἀλιξανδράτος, ὁ.π., σ. 69-73).

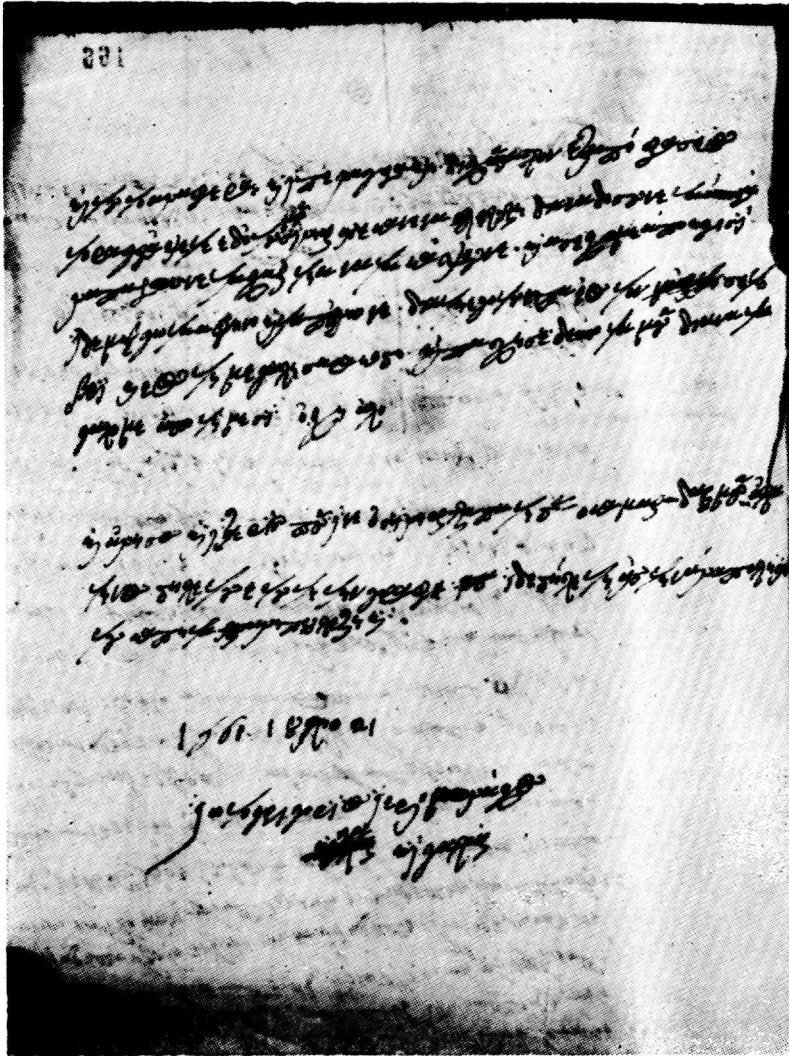
49. Στις 14.8.1662 ἔγραψε πρὸς τὴν Προπαγάνδα ἀπὸ τῆ Σίφνου κάποιος Giorgio Peris ὅτι ἐπρόκειτο νὰ τυπωθεῖ στὴ Βενετία βιβλίον ἐναντίον τῆς Τάργας, μετὰ τίτλο Σπαθὶ Δίστομο, στὸ ὁποῖο θὰ συνεργάζονταν καὶ πρῶην μαθητὲς τοῦ Ἑλληνικοῦ παπικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους κατὰ καιροὺς εἶχαν κατηγορηθεῖ πὼς φεύγοντας ἀπὸ τὸ παπικὸ ἐκπαιδευτήριον εἶχαν καταλήξει σφοδροὶ πολέμιοι τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ G. Peris στὰ SOCG 272, φ. 341, 340^v. "Ὅπως δὲν ἔχει βρεθεῖ ἐπίσης ἔργον τοῦ Γεωργίου Κορεσσίου, τυπωμένο ἢ ἀνέκδοτο, κατὰ τῆς αὐτῆς Τάργας, ἀπὸ ἀμφισβητούμενης ἀξιοπιστίας πηγῆ μαρτυρούμενον, τὸν εὐφράναστο, κατὰ Ém. Legrand, Δημήτριον Ροδοκανάκη (Γ. Γ. Ἀλιξανδράτος, ὁ.π., σ. 67-68).

ΕΓΓΡΑΦΑ

Α) Ἐπιστολὴ Γρηγ. Κιγάλα (21.7.1661) πρὸς Συμ. Λάσκαρη¹

† δεσποτα μου πανῆροτατε δουλῆκος προσκῖνο |² τη πανῆρωῶτη σου. κ(αι) ασπαζομε την δεξηῶν χηραν <ο> |³ μοσ θελο να τηνε παρακαλεσῶ πολα κ(αι) να τηνε πηραξο οσα |⁴ φηλος πησος τησ χρισηῶνοσῶνης. ἐδῶ ἵνε κατημα βηβληνα |⁵ ὁπου εσαπαρισησαν εἰς τη πολη. εἰς τον κ(αι)ρο του γερον κῖ |⁶ ρῖλλοῦ. του π(ατ)ρίῶρχοῦ τορα 24 χρονη. κ(αι) ἵνε ενα |⁷ τηρον εἰς την ῶμοαῖκῖ εκλησῖαν. κ(αι) ἵνε τηρηῶ βηβληῶ το ε |⁸ να τον τεσαρο πατροῶρχον. κ(αι) το αλον του αχρ γαπρωηλη του |⁹ φηλα-

1. Ἀρχεῖο Propaganda Fide SOCG 300 φ. 166 (στὸ φ. 169^v ἡ περίληψη, στὰ ἰταλικά). Στὸ φ. 165^r ἰταλικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἑλληνομαθοῦς Δαλματοῦ Ἰωάννου Pastrizio (Ivan Paštrić), ὁ ὁποῖος γεννήθηκε στὸ Split (15.6.1636) καὶ φοίτησε (1654-1659) στὸ Ἑλληνικὸ παπικὸ Κολλέγιον τῆς Ρώμης. Πέθανε τὸ 1708 στὴ Ρώμη (Ζαχ. Ν. Τσιριπανλῆς, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιον*, ὁ.π., σ. 589-591). Τὸ πρῶτον αὐτῆς τῆς μεταφράσεως τοῦ Pastrizio τὸ βρέθηκε στὰ ἀρχεῖα τοῦ στόν κώδικα τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης Borg. Lat. 730 φ. 192^r.

Πανομοιότυπο του τέλους της επιστολής του Γρηγορίου Κιγάλα
πρός τον Συμεών Λάσκαρη
(Αρχείο Propaganda Fide SOCG 300, φ. 166v).

δελφιας κ(αι) το αλο του κροδηάλου. κ(αι) ἵνε χηληα τοσα |¹⁰ ληπρα κ(αι) ἴβρανε μοῦσεροῖ να τα πουλησουνε. κ(αι) ἔγω δε |¹¹ ναφησα κ(αι) τουσ ἦπα ποσ εχο τοπο να σας τὰ πουλησῶ |¹² να σας δοσουνε τα ἄσπρα σπάσχηκα κ(αι) ετζη τουσ ἔτρα |¹³ τειρηῖσα κ(αι) πολα ὄχη ὄληγα. ἔος να γραφῶ εδο να ελθη |¹⁴ αποκρισῖ ἔγω τουσ ἴπα για (;) να μὰς τα δοσοῦνε να τα ζηλο ἂν |¹⁵ του. κ(αι) απεκι να παροῦ τα ἄσπρα τουσ. κ(αι) με γηρεφα 600 ρε |¹⁶ ἄλγα τορα να που σας γραφῶ. κ(αι) καμετε ὄτη θέλετε. δηα |¹⁷ τη ἔγω θελο να ἴμε πεδι της ἐκκλησῖας πατα ὄχη αντα να |¹⁸ ινε κανης ἔδο να ἴνε πεδι μα αντα να ἴνε κ(αι) οξο ἄπεδο θέλλη |¹⁹ παντα ναματενῖοαιτε δια ἐπηρσοσ φίλοσ κ(αι) σερεοσ |²⁰ γηατη δεν πορο να γλεπο ποσ να τα παρουνε. να λενε |²¹ εκατο βλασημησο μεσα κ(αι) οξο διατη ρομαῖκι ἐκκλησῖα κ(αι) δηα τον |²² μακαριοτατατον [sic] παπα μαλησα το ἴπα κ(αι) του μουσηνηρο εδο || (φ. 166^v):²³ κ(αι) του το αναφερα. κ(αι) ἴπε να γραψη δηχῶσ αλον εξαπόφασεοσ |²⁴ τορα γράφετε εδο του μοῦσῖνηρο εισε κανένα ελτζη δια να δοσουνε τα ἄσπρα |²⁵ να παρουνε τα χαρτηα να τα κάφουνε. κ(αι) ασ εχομε ἀποκρισῖ |²⁶ ἴδεμη εγῶ τα αφηνο κ(αι) τα πέρουνε. δηατη εγο του ειπα ἔοσ τον μάρτη [διεγράφη] σετε |²⁷ βοῖ κα(αι) εοσ τη μεγαλη σαρακοση. κ(αι) πασχησε δεσποτα μου δηα να τα |²⁸ γαλομε ἀπο τη μεσῖ ὄχη ἄλο |²⁹ κ(αι) ἂν ησοσ κ(αι) ιξεροῖσ ποῦ ἴνε ὁ σῖνηρο τζαπατησας ο καμαραδασ μου ὁ λα |³⁰ τηροσ ζηλετου ετουτη την γραφη. ἴδε ζήλε τη εἰσ την ἀναπολη εἰσ |³¹ του καπητα τζουανε πουλεζηκι. |³²

1661 Ιουληο 21 |³³ ἰωτογοιγοῖοσ ἱερομονάχοσ |³⁴ κῖγαλάσ.

— Στὸ φ. 169^v: *Arciu(escov)o Greco di Durazzo auuisa V(ostra) S(ignoria) | Ill(ustrissi)ma come iui si trova quantita no | tabile di libri poco tempo fa stampati | in greco contro la chiesa Rom(an)a acciò non | si uendano ha promesso il prezzo, ch'è | di 600 reali da pagarsi per quaresima | grande, ὁ rendere li libri alli Padroni | onde richiede il soccorso di V(ostra) S(ignoria) Ill(ustrissi)ma.*

ΣΧΟΛΙΑ

Στ. 6: Στὸ χειρόγραφο εἶναι εὐαρινὲς τὸ 2 τοῦ 24. Ἐπομένως πρόκειται γιὰ λάθος ποῦ ἔκανε ὁ Κιγάλας, ἀφαιρώντας τὸ 1627 τοῦ Λούκαρη ἀπὸ τὸ τότε ἔτος 1661, ἀφοῦ ἔβγαλε ὑπόλοιπο 24 καὶ ὄχι τὸ σωστὸ 34.

Στ. 8: τον τεσαρο πατηηάροχον: πρόκειται γιὰ τὸ ἀπὸ τὸν Ἐμ. Le-grand, *Bibl. Hell. XVII s.*, τ. 1, σ. 237-240, βιβλιογραφούμενο σύνθετο ἔντυπο, ποῦ περιλαμβάνει: 1) Γρηγορίου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Λόγοι ἀποδεικτικοὶ δύο (= φ. [4] + σ. 112), 2) Γεωργίου Σχολαρίου

Τὸ Σύνταγμα (= σ. 292) καὶ 3) Μαξίμου Μαργουνίου Διάλογος (= σ. 75 + φ. [4]). Στὴν ἀρχὴ ὑπάρχει ἀφιερωτικὸ σημεῖωμα (ἀπόσπασμα ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸ Legrand, *δ.π.*, στίς σ. 238-239) στοὺς τότε τέσσερις πατριάρχες, δηλαδὴ στὸν Κύριλλο Κωνσταντινουπόλεως, στὸν Γεράσιμο Ἀλεξανδρείας, στὸν Ἀθανάσιο Ἀντιοχείας καὶ στὸν Θεοφάνη Ἱεροσολύμων. Αὐτὸς ποὺ ἔγραψε τὴν ἀφιέρωση ὑπογράφεται: Ὑμῶν τῶν τεσσάρων ἀγιωτάτων καὶ μακαριωτάτων πατριαρχῶν καὶ στήλων ἀρραγεστάτων τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας δοῦλος ἐλάχιστος ἀλλὰ πιστὸς καὶ ὁμόδοξος ἔγραψε (É. Legrand, *δ.π.*, σ. 238). Ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ σύνθετου ἀντικαθολικοῦ βιβλίου ὁ φιλοκαθολικὸς Ἰωάννης Ματθαῖος Καρυόφιλος συνέθεσε ἐπίγραμμα ποὺ ἀπὸ ἔργο τοῦ Λέοντος Ἀλλατίου τὸ ἀναδημοσίευσε ὁ Ém. Legrand, *δ.π.*, σ. 239-240.

Στ. 8-9: Τὸ πιθανότερο φαίνεται ὅτι δὲν πρόκειται μόνον γιὰ τὸ συνολικὰ 56 σελίδων σύνθετο δημοσίευμα τοῦ Γαβριὴλ Σεβρίου, ἀρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας (βλ. Ém. Legrand, *δ.π.*, σ. 242), τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ κυκλοφόρησε καὶ ὡς ἀνεξάρτητο, ἀλλὰ γιὰ τὸ ἐπίσης σύνθετο, συνολικὰ 191 σελίδων (G. Hering, *δ.π.*, σ. 198-199) δημοσίευμα ποὺ περιλαμβάνει τὰ ἔργα: 1) Μελετίου Ἀλεξανδρείας Περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα (= 4 ἐπιστολές) = σ. 34, 2) Γεωργίου Κορεσσίου Διάλεξις μετὰ τινος τῶν φράρων (= σ. 9), 3) Νείλου Θεσσαλονίκης Βιβλία δύο (καὶ ἄλλα τοῦ αὐτοῦ, καὶ Βαρυλάμ) = σ. 40, καὶ 4) Τὸ προαναφερόμενο τοῦ Γαβριὴλ Φιλαδελφείας.

Στ. 9: Στίς ἐκδοτικὰς δραστηριότητες τοῦ Νικοδήμου Μεταξῆ στὸ Λονδίνο ὀφείλεται ἢ ἐκεῖ ἐκτύπωση τὸ 1625 δύο ἔργων (μέρος πρῶτο - μέρος δεῦτερο) τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλοῦ, Περὶ ἐπιστολικῶν τύπων καὶ Ἐκθεσις περὶ Ῥητορικῆς (= φ. [5] + σ. 189· τὸ δεῦτερο ἀπὸ σ. 127 κ.έ.), ποὺ βιβλιογραφεῖται ἀπὸ τὸν Ém. Legrand, *δ.π.*, σ. 194-200 (πβ. Γ. Μπῶκος, *δ.π.*, σ. 3, καὶ Evro Layton, *δ.π.*, σ. 154). Φυσικὸ λοιπὸν ἦταν ὅτι ὁ Νικόδημος Μεταξῆς στίς ἀποσκευές του, ὅταν ἔφυγε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, νὰ μετέφερε στὴν Κεφαλονιά καὶ ἀντίτυπα αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, στὸ ὁποῖο μάλιστα εἶχε προτάξει καὶ ὑπογραμμένη (Ἐν Λωνδῶνῃ, 21.3.1624) ἀφιέρωση στὸν Ἰωάννη ἐπίσκοπο Λιγκολνίας (ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Ém. Legrand, *δ.π.*, σ. 195-197).

Στ. 9-10: τὸ γίλια τόσα λίμπρα ὁ μεταφραστὴς Ἰωάννης Pastrizio τὸ ἀποδίδει μὲ διαφορετικὸ τρόπο: Πρόκειται γιὰ πολὺ μεγάλο ἀριθμὸ ἀντιτύπων (di questi ue n'è una infinità· πβ. παρακάτω τὰ σημειούμενα στὴν περίληψη, γιὰ τοὺς καρδινάλιους, στὸ ὀπισθόφυλλο τοῦ ἐγγράφου: *quantità notevole di libri*).

Στ. 10: Τῆ διαλεκτικῆ λέξι μουςτερῆ προφανῶς τὴν ἀγνοοῦσε ὁ

Δαλματὸς μεταφραστῆς Ἰωάννης Pastrizio, ὁ ὁποῖος ἐνόμισε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ τὴν ἠκούσα περίπου ἔτσι ἐλληνικὴ λέξις μοναστήρι. Γι' αὐτὸ τὸ νόημα τοῦ ἐγγράφου σ' αὐτὸ σημεῖο ἀλλοιώθηκε οὐσιαστικὰ στὴ μετάφραση: Οἱ πωλητὲς ἦρθαν στὸ μοναστήρι γιὰ νὰ πουλήσουν τὰ βιβλία (sono venute al Monastero persone per venderli).

Στ. 12: *ἀπρα σπάρηκα*· προφανῶς «τοῖς μετρητοῖς» (πβ. τὴ μετάφραση: danari contanti).

Στ. 12-13: Νομίζω ὅτι τὸ νόημα τῆς φράσεως *ετροατενήϊσα κ(αι) πολα ὀχή ὀληγα* εἶναι: Κατάφερα καὶ ἐξασφάλισα ὑπόσχεση ὅτι γιὰ ἀρκετὸ χρόνο δὲν θὰ τὰ διαθέσουν σὲ ἄλλον πωλητὴ. Ἡ ἰταλικὴ μετάφραση: e sono andato trattenendoli assai e non poco. Τὸ ἀνώτατο ὄριο ποὺ ζητήθηκε (βλ. παρακάτω, στ. 27) ἦταν μέχρι τὶς παραμονὲς τῶν Χριστουγέννων.

Στ. 14-15: αὐτοῦ. Στὴ Χιμάρα ὅπου ὁ Συμεὼν Λάσκαρις; Νὰ τὰ κάνει τί τόσα βιβλία; Ἡ μήπως ἐννοεῖ νὰ τὰ στείλει στοὺς δυτικούς, στὴ Ρώμη δηλαδή, ἀπὸ ὅπου καὶ θὰ ἐλάμβαναν («τὰ ἄσπρα τους»);

Στ. 17-19: Ἡ ἀρκετὰ ἀκαταλαβίστικη αὐτὴ φράση τοῦ Κιγάλα νομίζω ὅτι ἐμπεριέχει εἰρωνεία γιὰ μερικοὺς ποὺ ὅταν βρίσκονται σὲ χῶρες δυτικῆς παριστάνουν τοὺς πιστοὺς καθολικοὺς, ἀλλ' ὅταν ἀπομακρύνονται συμπεριφέρονται διαφορετικὰ. Τὸ ἴδιο ἀσαφὲς καὶ ἡ μετάφραση τοῦ Pastrizio: Perche io voglio essere figlio della Chiesa quanto qualsivoglia altro qui, e fuori di qua.

Στ. 24: *ἐλιτζῆς*· ἀραβικὴ λέξις: ὁ πρεβευτῆς (Ἄγαμέμονος Τσελίκα, Καταγραφή τοῦ ἀρχείου τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων — Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου, Ε' — Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς — Ἀθήνα 1992, σ. 587). Ἡ λέξις δὲν ἐρμηνεύτηκε ἀπὸ τὸν Pastrizio, ὁ ὁποῖος ἀπέδωσε τὴ φράση τελείως ἀσαφῆ: Γράψετε στὸν ἐδῶ μοναχὸν ἂν μποροῦσε νὰ ἔλθει κάποιος νὰ πάρει τὰ ἐν λόγῳ χρήματα καὶ νὰ παραλάβει τὰ βιβλία νὰ τὰ καύσει (Scriva Lei adesso a Mons. di costà che se venisse qualcheduno per ricever i detti denari che prendesse i libri e che poi gli abbrungiasse).

Στ. 29-30: Ὁ «καμαράδας» τοῦ Κιγάλα, ὁ καθολικὸς Giovanni Battista μοῦ εἶναι ἄγνωστος. Προφανῶς πρόκειται γιὰ κάποιον μισσιονάριο ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ὑπηρετοῦσαν κάποια χρόνια στὰ Ἐπτάνησα καὶ ὕστερα ἐπέστρεφαν στὴν πατρίδα τους, ἡ ὁποία στὴν προκειμένη περίπτωσις ἦταν ἡ Napoli (Ἀνάπολη). Γι' αὐτὸ ζητεῖ παρακάτω (στ. 32), ἂν δὲν ξέρει ὁ Συμ. Λάσκαρις τὴν ἀκριβῆ διεύθυνση τοῦ Giov. Battista, νὰ στείλει τὴν ἐπιστολὴ στὸν καπετὰν Τζουάνε Πουλεζήκι (ὁ Pastrizio τὸ

μεταγράφει Giovanni Pulesichi: κι αυτό άγνωστο σ' έμέ από άλλη πηγή πρόσωπο), προφανώς για να διαβιβασθεί δι' αυτού στον καμαράδα του. Άξίζει να σημειωθεί ότι έπως φαίνεται ο άποστολέας Κιγάλας και ο παραλήπτης Συμ. Λάσκαρις είχαν και κοινούς φίλους.

Στ. 33: 'Απέδωσα τὸ βαπτιστικὸ ὄνομα τοῦ Κιγάλα ἀκριβῶς ἔπως ἀπαντᾷ στὸ χειρόγραφο, τὸ ὁποῖο στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι εὐκρινέστατο καὶ περίπτωση λαθασμένης ἀναγνώσεως ἀποκλείεται. Δὲν μπορῶ ἔμως νὰ καταλάβω τί ἀκριβῶς ἤθελε νὰ πεῖ μ' αὐτὸ τὸ «προβληματικὸ» ἴωτο, τὸ ἐνωμένο μὲ τὸ γριγόριος. Οὔτε μπορῶ νὰ ὑποθέσω ἔτι ἄρχισε νὰ γράφει ἱερομόναχος, διέκοψε, ἔγραψε τὸ βαπτιστικὸ καὶ ξανάγραψε μετὰ ἀπ' αὐτὸ ὀλόκληρη τὴ λέξη ἱερομόναχος.

—'Απὸ τὴν τελευταία φράση τῆς περιλήψεως ποὺ σημειώθηκε ἀπὸ τὸν γραμματέα τῆς Propaganda στὸ «ὀπισθόφυλλο» τοῦ ἐγγράφου, φαίνεται πὼς ὁ Συμ. Λάσκαρις στὸ διαβιβαστικὸ γράμμα του (ποὺ ἔπως εἶπα δὲν εἶχα τὴν τύχη νὰ τὸ ἀνακαλύψω) ζητοῦσε ἀπὸ τὸν καρδινάλιο προϊστάμενο τῆς Propaganda νὰ στείλουν αὐτοὶ τὰ χρήματα γιὰ ν' ἀγοραστοῦν τὰ βιβλία.

B) Πιττάκιο Οἴκουμενικοῦ Πατριάρχου Παρθενίου Δ' πρὸς τὸν μητροπολίτη Σμύρνης [1658;]¹

Παρθένιος Ἐλέω θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινου² πόλεος, νέας Ρώμης, καὶ ἰκουμενικὸς πατριάρχης³

1. Δημοσιεύεται ἀπὸ τὸ Ἄρχειο Propaganda Fide SOCG 277. Τὸ ἐλληνικὸ κείμενο, ἡ σειρά: φ. 174^r, 173^v, 174^v, 173^r (ἡ ἰταλικὴ μετάφραση στὰ φ. 175^r, 172^v). Ἡ περιλήψη στὸ φ. 175^v. Στὸ πρῶτο φύλλο τοῦ ἐλληνικοῦ κειμένου ἄλλο χέρι ἔγραψε: 22 Aug(osto) 1661 (καὶ βέβαια αὐτὴ ἡ χρονολογία δὲν ἀντιπροσωπεύει τὴ χρονολογία ἀποστολῆς τοῦ πατριαρχικοῦ ἐγγράφου ἀλλὰ τὸ χρόνο συζητήσεως περὶ τοῦ ἐγγράφου ἀπὸ τὴν Prop. Fide). Στὸ τέλος τοῦ φ. 173^r ἄλλο χέρι ἔγραψε: A Pastritio per la tradutt(io)ne. Μνεῖα γιὰ τὸ ἀντίγραφο αὐτὸ τοῦ πατριαρχικοῦ ἐγγράφου ἔγινε ὑπὸ τοῦ Ζαχ. Ν. Τσιρπανλῆ, «Οἱ ἐλληνικὲς ἐκδόσεις τῆς "Sacra Congregatio de Propaganda Fide" (17ος αἰ.) (Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ θρησκευτικοῦ οὐμανισμού)», *Ὁ Πατριάρχης* 16 (1974), σ. 528-529, σημ. 6 τῆς 528 (ἡ παραπομπὴ SOCG 277 φ. 172^v-175^v) Στὸ ἴδιο Ἄρχειο τῆς Propaganda Fide εἶδα καὶ δεῦτερο ἀντίγραφο αὐτοῦ τοῦ πρὸς τὸν μητροπολίτη Σμύρνης πατριαρχικοῦ ἐγγράφου, μὲ ταξινομικὰ στοιχεῖα SOCG 284 φ. 119^v, 120^r, 119^r, 120^v (ἡ ἰταλικὴ μετάφραση στὰ φ. 121^v-121^r). Τὸ δεῦτερο αὐτὸ ἀντίγραφο γνωρίζω πὼς εἶναι γραμμένο μὲ τὸ χέρι τοῦ Χιωτῆ καθολικοῦ Λέοντος Μακρυποδάρη (Leone Macripodari), ποὺ ἦταν τότε στὴ Σμύρνη vicario Apostolico.

Ἱερότατε Μιτροπολίτα σμίους, καὶ ὑπέροτιμε ἐν ἀγίῳ πνεύματι |⁴ ἀγαπιτὲ ἀδελφὲ καὶ συνλιτουργέ, ἐντιμώτατοι κληρικί, ἐνλαβέζατοι |⁵ Ἱεροῖς καὶ χρισιμώτατοι ἄρχοντες καὶ προτομασώροι τῶν αὐτόνσε Ρουφετιῶν |⁶ καὶ ὑλιποὶ Ἐυλογιμένοι Χρισιανοί; χάρις οἴη ἰμὶν καὶ ἡ ἰρίνι |⁷ παρθεοῦ. Ἐυχὴ δὲ καὶ Ἐυλογία παρὰ τῆς μετριότητος |⁸

Ἔργον εἶναι ἀναγκαῖον κάθε κευπουροῦ, καὶ ἐπιστάτου κανενὸς |⁹ χοραφίου νὰ προσέχι μὲ τὰ πάσης σπουδὴς καὶ ἐπιμελίας εἰς |¹⁰ τὸ νὰ φυλάγι τὸ χοράφι του καὶ τὸν καρπύτου σῶος καὶ παρζικὸς |¹¹ εἰς τὸ νὰ ξεριζῶνι τὰ τριβόλια καὶ τὰ ἀγκάθια, μὴν πῶς καὶ |¹² διαυθαθῆ ὁ καρπὸς καὶ ἀγορευθῆ ὁ κήπος καὶ τὸ χοράφι ἄπο |¹³ τὴν ἀμέλιαν τοῦ ἐπιστάτου; χοράφι καὶ κόπος μισικὸς τοῦ |¹⁴ Χρῖστου, εἶναι τὸ πῖμνιον, τὸν εὐσεβέον καὶ ὀρθοδόξον |¹⁵ Χριστιανὸν τὸ ὀπίον ξαγοράζοντας μὲ τὸ υἰδιὸν τοὺς αἶμα ὁ ὕμων |¹⁶ Ἱησοῦς Χριστὸς διὰ νὰ ἔχι τὸν καρπὸν του εἰς καιρὸν τὸ |¹⁷ ἐπέδοσεν εἰς τὰς χήρας καὶ εἰς τὴν ἐπιμέλιαν τὸν ἀρχιερέων, || (φ. 173^v):¹⁸ διὰ τοῦτο χροῦς εἶναι κάθε Ἀρχιερέως, καὶ μάλιοσα ἐδικὸν μας, ὅπου |¹⁹ τῆ χάριτι τὸν παναγίου πνεύματος κοινὸς πῖμνι καὶ πατιρ |²⁰ τὸν Εὐσεβὸν Χριστιανὸν καὶ ὀρθοδόξον τὸς θεῖας καὶ Ἱέρας |²¹ Ἀνατολικῆς, τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας νὰ γεοροῦμεν πισῶς τε καὶ Ἐπιμελῶς |²² τοῦτον τὸν Ἀγρόν, νὰ φυλάτωμεν τὸν Καρπὸν του μετὰ πάσις σπουδὴς μὴν πῶς |²³ καὶ ὁ Εχτορὸς τῆς ἀλιθίας διλονότι τὰ ὄργανα τοῦ Διαβόλου, ὅπου δὲν |²⁴ πῖθοντε εἰς τὴν τοῦ θεοῦ δικαίαν Κρισίν, ἄλλα μάλον ὑφονουντε εἰς |²⁵ τὰ νεοτερισματά τους, σπῆροσιν ἀνάμεσον εἰς τὸν καλὸν καρπὸν ἀγκάθια |²⁶ καὶ τριβόλια, ἴγουν νέες συνήθεις καὶ τάξεις ἐναντιῆς τὸν πατροπαράδοτον |²⁷ σινιθῖον, φαρμακαίενοντας τὰς ψυχὰς τὸν ὀρθοδόξον. χριστιανόν, ὡς τὸ |²⁸ φαρμάκι τῆς ὄχεντρας καὶ χροῦτερον, διατὶ ἐκεῖνο φαρμακεῦν μόνον τὸ σῶμα, |²⁹ ἄλλα τοῦτες φαρμακέουσιν ἄκομι τὴν ψυχήν; Καὶ ὡς καθὼς πάντα δὲν |³⁰ ἔλιπεν ὁ ἐχθροὸς τῆς Ἀλιθίας νὰ ἐνοχλῆ σινεχὸς διὰ μέσον τὸν κακὸν του, |³¹ ὀργάνων τὴν ἀγίαν τοῦ Χριστοῦ Μεγάλιν καὶ Ανατολικὴν Ἐκκλησία, Ἔτσι |³² παρόμια καὶ εἰς τοὺς καθιμὰς κερὸς κάποι ἄπο τοὺς Δυτικοῦς, φράνκο |³³ διδασκάλους ἐκατόρθοσαν ἐναντιὸ τῆς ὀρθοδόξου ὕμων Ἐκκλησίας, ἔσαν |³⁴ κάπιον βιβλίον καλοῦμενον Τάργα τῆς πίσεως, καὶ ἔτερον ἄλλο ἐπονομα |³⁵ ζόμενον Συνίγορας τοῦ πουργατορῖου πρὸς καθὸς αὐτοὶ μυθολογοῦσιν |³⁶ καὶ ἔτερον Συνίγορας τῆς ὀρθοδόξου πίσεως, ὅπου ἐδίδαζεν ὀρθος τε καὶ |³⁷ ἐνσεβὸς ὁ ἔν μακαρῖτα τὴν μῦθιν γεγονὸς πατριάρχης τῆς κοσαντίνου Πόλεως |³⁸ κὺρ Αθανάσιος Πατελάρος, ἄπο τὰ ὀποῖα πανβέβλια βιβλία βλέποντας || (φ. 174^v):³⁹ Καθεκάσιν νὰ συχίζοντε μέρος ἄπε τὸς ψυχὰς τοῦ Χριστοῦ πονῖμον πῖμνιον |⁴⁰ καὶ νὰ φθῖροντε ἄπε τὰ νεοτερισματά τους; ζῖλον θῖδὸν παρακινιθέντες ος |⁴¹ προίσαμεν τοῦ

πατριαρχικοῦ ἐσυνάξαμεν Σύνοδον τὸν Ἱεροτάτον Μητροπολιτὸν ^{|42}
 Ἀρχιερέων, κληρικὸν τε, καὶ σοφοτάτων Διδασκαλῶν, σιπαροντος ἡμῖν,
 καὶ τοῦ ^{|43} μακαριοτάτου κ(αί) σοφοτάτου Πατριάρχου τὸν Ἱεροσολίμων,
 κυρίου Παΐσιου τοῦ ^{|44} ἐν ἁγίῳ πνεύματος ἀγαπιτοῦ ὁμῶν ἀδελφοῦ καὶ
 σιλιτουργού, εἷς τὴν ὁπίαν ^{|45} ἁγίαν καὶ Ἱερὰν Σύνοδον, ἐκάμαμεν νὰ
 φέρον ἅντὰ τὰ βιβλία, τὴν Τάργαν ^{|46} δυλονότι τῆς πίσεως καὶ τὸ ἐπονο-
 μαζομένον Συνήγορον τοῦ ποργατορίου πυρός, ^{|47} τῆς ὀρθοδοξου πίσεως,
 τὰ ὁποῖα μὲ τὰ πάσις σπουδὴς σοχάζοντες, καὶ ξετάζοντες ^{|48} εὔρομεν
 ἅντὰ ὄλλο ψευδὴς καὶ ἀπατὴς γεμόντα, ὄλλο φθορὰς καὶ σύχισις τίς ψιγίς ^{|49}
 καὶ οὐδε ἄλλο προξενούντα πάρα νεοτερίσματα τὸν φράγγκο Διδασκάλο
 Ἐναντιον(ομε;) ^{|50} νὰ παντελὸς τὸν Ἀνατολικὸν καὶ Ὁρθοδόξον τάξουν,
 ὁποῦ μὰς ἐπαράδοσαν οἱ θοῖη καὶ ^{|51} Ἱεροὶ τεῖς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας
 Πατέρες; Δίῳ γνώμῃ κινὶ τοῦ μακαριοτάτου ^{|52} Πατριάρχου τὸν γεροσο-
 λίμων καὶ τὸν παρερρευθέντων [sic] Ἀρχιερέων τὸν ἐν ἁγίῳ πνεύματι ^{|53}
 ἀγαπιτὸν ἴμων ἀδελφῶν καὶ σιλιτουργό, καὶ τὸν λιπὸν ἐντιμοτάτον κληρι-
 κόν, καὶ ^{|54} Σοφοτάτον Διδασκάλο, τάντα τὰ ἐκαταδικάσαμεν ὡς νεο-
 θευμένα, πλάνα καὶ ^{|55} πανβέβηλα, καὶ τὰς ψιγὰς τὸν ὀρθοδόξον παντελὸς
 φθίροντας, Ὅθεν καὶ ταντα ^{|56} ἄφιμον ἐξοσρακίσαμεν, καὶ μέρος τοῦτο πα-
 ρισία τὸν θεόπισων εἷς πῶρ ^{|57} Ἐκατεβάλαμεν, ὅπος τοὺς θεόπιστους ἄπο
 τί ἀντις φθορὰς καὶ ἀπαθὴς ἐπα ^{|58} λαξομεν, Δὲν γράφοντες Σινοδικὸς εν-
 θελόμεν τα καὶ ἴμιν, ἴτα τάντα ἄπο τη || (φ. 173r) : ^{|59} ἐπαρχίας ἐξοσρακί-
 σατε διλονοτι τιν μιριοβλασιμον αὐτὴν Ταργαν ^{|60} τίς πίσεως, καὶ τὴν Σινί-
 γορον του μεμιθολογιμένον ποργατορίου πυρός ^{|61} καὶ τὸ ἔτερο τῆς
 τῆς ὀρθοδόξου πίσεως ὅς τῆς δὲ φανὶ ἀπιθὴς εἷς τοῦτο, καὶ ^{|62} κρατίσι
 εἷς τοῦ λόγου του ἢ τὰ ἀγοράσι, ἢ, τὰ πουλίσι, ἢ, καὶ ἰπί, πῶς εἶναι ^{|63} καλὰ
 καὶ δὲν τὰ κάψι, Ἐχομεν αὐτὸν σινοδικὸς ἀφορισμένον, καὶ καταρα
^{|64} μένον, καὶ ἀσιχόρετον, καὶ μὲ τὰ θάνατον ἄλιτον αἰ Πέτρε ὁ σιδερος λι-
 θὶ ^{|65} αὐτὸς δὲ οὐδαμος, ζέρον, καὶ τρέμον ἢ ἐπὶ τῆς γίς, ὅς ὁ Καὶν, νὰ σκί-
^{|66} σθι ἰ γί, καὶ νὰ καταπή αὐτὸν ὅς τὸν Λαθὰν καὶ Ἀβερὰν, καὶ κληρονομίσι
 τὴν ^{|67} λέπρα του Γιεζί, καὶ τὴν ἀγρονὶ τοῦ Γιοῦδα, οἱ κόπι αὐτοῦ μεθὸν
 κο--- ^{|68} ἦσαν ἰσόλεθρον, καὶ προκοπὴ θεοῦ οὐ μὴ ἐδὶ ἐπι τῆς γίς Ἐος οὐ
 ὑπα... ^{|69} εἷς τὰ προσαθέντα πάρα τῆς Ἱερας καὶ ἁγία Σῖνοδου, ἀναγνωστὶ
 το παρὸν ^{|70} παρῖσια, εἷς πίσοσι καὶ ζερεόσι τὸν Ὁρθοδόξον, εἰ δὲ τοῦ θε-
 οῦ χαρις ^{|71} μὲ τὰ πάντων ὁμῶν. Ἀμίν.

Στὸ φ. 175v: Editto del Patriarca scismatico Partenio Arciu(escovo) di
 Constantinopoli nel quale si dichiarano per empia alcuni libri fatti stampare
 da' Latini intitolati Targa della Fede: Il difensore del Fuoco del Purgatorio e

della fede ortodossa quali pubblicamente ha fatti abrugiare e dichiara scomunicati quelli che ardiranno di tenerli. Die 22 Augusto 1661.

ΣΧΟΛΙΑ

Στ. 5: *προτομασφόροι τὸν ... ρουφετίων*· στήν ἰταλική μετάφραση: *capi degli officii*.

Στ. 34: *Τάργα τῆς πίξεος*· στὸ ἰταλικό: *Τάργα ο scudo*.

Στ. 36-38: *Συνίγορος... Πατελλάρος*· στήν ἰταλική μετάφραση μεταγράφεται στὰ ἑλληνικά ὀρθογραφημένα δλόκληρη ἡ φράση καὶ ὕστερα μεταφράζεται. Ὁ φιλοκαθολικὸς πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ἀθανάσιος Πατελλάρος πέθανε σὲ μονή τῆς Οὐκρανίας τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1654 (Georg Hofmann S.S., *Griechische Patriarchen und Romische Päpste...* II° Patriarch Athanasios Patellaros — *Orientalia Christiana* vol. XIX-2 Num 63 — Sept. 1930, σ. 220).

ΘΩΜΑΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ